

D 2643

bo-rec

APRIL 1983

BOREC, YU ISSN 0006-7725

4

borec

4

1983 * XXXV

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj:

Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Uredniški svet:

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Karel Grabeljšek, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot in Zima Vrščaj

Glavna in odgovorna urednica:

MILENA ŠTRAJNAR

Izdajateljica revije:

Založba Borec

Naslovnica in grafična podoba:

Sine Kovič

Tisk:

Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Revija izhaja ob finančni podpori
Kulturne skupnosti Slovenije

spomini in gradivo

Boža Škoberne	Fašistična sodna burka z ljudmi iz Koprivišča	226
---------------	---	-----

poezija

Ernesto Cardenal	<i>In neki človek upa</i>	240
	<i>Zdaj več ne verjamem v boga</i>	240
	<i>Epitaf na grobu Adolfa Baeza Bona</i>	241
	<i>Ponarejeni Propertius</i>	241
	<i>Tukaj mimo je šel</i>	242

misel in čas

Franc Šali	Kulturnopolitična misel kongresov Zveze komunistov Slovenije (2)	245
------------	--	-----

borec in kultura

Emil Cesar	Kulturniška skupina Ljubljanske brigade in njeno poslanstvo	267
Smiljan Samec	<i>Partizanka Ana</i>	274

proza

Mihailo Lalić	Do koder gora zazeleni	291
---------------	----------------------------------	-----

spremljamo, ocenjujemo

Boris Mlakar	Kako fina gospoda so bili pravzaprav nacisti!	297
Milivoje Marković	Obračun s preteklostjo	301

poezija

Ernesto Cardenal	Epigrami	304
------------------	--------------------	-----

fotografija

Miško Kranjec	1983	243
---------------	----------------	-----

Fašistična sodna burka z ljudmi iz Koprivišča

Boža Škoberne*

»Zgodovina primorskih Slovencev in Hrvatov med obema vojnama je najbolj očiten primer, kako tudi najbolj premišljena in sistematična genocidna politika nasproti Slovencem in Hrvatom na Primorskem, ne more pripeljati do zaželenega cilja, če je v zatiranem narodu volja, da se ohrani,« je zapisal dr. Lavo Čermelj v knjigi Slovenci in Hrvatje pod Italijo.

Volja do ohranitve pa je bila neizčrpna, izpričevala se je vsak dan, v vsem življenju, in ob številnih okrutnih ravnanjih fašističnih oblastnikov z ljudstvom, ki ni hotelo drugega kot ostati slovensko. Primorsko ljudstvo je grozote ter telesni in psihični teror, ki se je z drugo svetovno vojno in s fašizmom oziroma nacizmom leta 1941 zgrnil nad vso Jugoslavijo, začelo doživljati že s prvo svetovno vojno. Napeto ozračje v pričakovanju druge svetovne vojne je sicer Slovencem pod Italijo, ki še niso pozabili soške fronte, zbujalo strah pred novim kla-

njem, a pomenilo je tudi upanje na svobodo, za katero so bili z rappalsko pogodbo ogoljufani.

Bilo je ob koncu leta 1930, ko so fašistične oblasti obtožile skupino vaščanov iz vasi Koprivišče pri Kalu nad Kanalom in iz nekaterih bližnjih zaselkov uboja italijanskega financarja. Dogodek je v tej in sosednjih vaseh v hipu zamoril življenje: mlade je oropal mladosti in zdravja, družinam ugrabil po enega, dva in tudi več svojcev, domačije gospodarsko ohromil do komaj besede vrednega životarjenja, ljudi, posebno starejše, do obupa strl. Toda dokončno strl jih ni, kajti ljudje so se v tej življenjski, gospodarski in duševni stiski hkrati uporniško krepili.

Kdo je ustrelil financarja, še do danes ni bilo dokončno in javno pojasnjeno, da bi ljudje, ki so bili takrat krivično osumljeni in obsojeni, tako dobili vsaj skromno zadoščenje. Zaradi tega uboja je prišlo trinajst ljudi popolnoma po nedolž-

* Več kot pol stoletja je od tega, imela sem natanko pet let, ko se mi je neizbrisno vtisnil v spomin prizor: v domači kuhinji sedi ob ognjišču mama in neutolažljivo joče. Minulo noč so ji fašisti zaprli očeta, sestro, brata in desetine prijateljev in znancev. Takrat nisem dojela, kaj se je zgodilo, in šele kasneje se mi je v celoto oblikovala tragedija, ki je tako prizadela mojo mamo, vse moje sorodnike in desetine in desetine drugih ljudi, pravzaprav ves primorski življ. Tragedija je v meni živela kot dolg moji Primorski in njenim ljudem, ki so se vztrajno upirali poitalijančevanju in fašističnemu strahovanju. Pred dvema letoma sem poiskala nekaj ljudi, žrtev tragedije, in poskušala obuditi spomin nanjo. Tako je nastala radijska reportaža, ki sem jo nekoliko predelano in dopolnjeno pripravila za objavo v reviji Borec.

nem pred zloglasno posebno sodišče, ki ga je fašistična vlada ustanovila leta 1926, ko je z Zakonom o obrambi države spet uveljavila smrtno kazen za zločine zoper državo. »Sodišče je bilo ustanovljeno za pet let,« pravi dr. Milica Kacin-Wohinz v knjigi *Slovenci v zamejstvu*. V Jutru 27. januarja 1932 pa lahko preberemo, zakaj je bilo takrat potrebno to podaljšanje. Tega dne namreč poroča:

»Ko so na Tržaškem izklicnem sodišču otvorili letošnjo sodno sezono, je imel otvoritveni govor generalni prokurator Mandruzzoto, znani fašist, ki je že lani govoril o slovenski narodni manjšini v Italiji kakor o najbolj nizkotni in zločinski družbi.«

Njegov govor, tako pravi Jutro, so tržaški jutranji listi objavili v izvlečkih, ki jih navajamo:

»Protidržavna kampanja, ki ima namen, da sistematično ovira širjenje italijanstva med tujerodci, in ki se pri tem poslužujejo slepega sovraštva in absurdnih aspiracij, polagoma izginja.«

Usoda držav je takšna, da se ob njihovih mejah stalno pojavljajo nasprotstva in motnje različnega značaja, kjer bivajo med našim ljudstvom ljudje, ki se razlikujejo po rasi, po poreklu, po svojih čustvih, po svojem jeziku.

Z naše strani so se narodnostne razlike ob vsaki priliki rigorozno spoštovale in prav zaradi te naše popustljivosti je sovražni duh odkrito ali pod krinko nadaljeval na vse mogoče načine svoje delovanje, ki se odraža juridično v naših aktih. Nacionalna vlada se tega duha dobro zaveda in da rabim besede naših državnikov, ni mogla prezreti, da v nekaterih obmejnih pokrajinah še vedno žare ognjišča kriminalne infekcije, ki so jih netili z one strani meje. Z energičnimi in naglimi ukrepi je treba razčistiti to gnezdo in zaradi tega je padla odločitev, da začasno še nadalje ostane v svoji funkciji posebno sodišče za zaščito države.«

O tem Zakonu o obrambi države je zapisal dr. Lavo Čermelj v že omenjeni knjigi, da ni bil izdan izrecno proti Slovincem, vendar so ga izvajali predvsem in s posebno strogostjo proti njim. Iz tega vira nekaj podatkov:

V sedemnajstih letih obstoja, od 1. februarja 1927 do konca julija 1943, je posebno sodišče sodilo v 2780 primerih, ko je šlo za prestopke politične narave. Vendar je nekatere primere odstopilo drugim sodiščem, v 978 primerih pa je samo izreklo kazni. V teh 978 primerih se je zagovarjalo 5619 obtožencev: 4596 je bilo obsojenih, 998 pa oproščenih. Vsega je bilo izrečenih 27 737 let kazni. Trije obtoženci so bili obsojeni na dosmrtno ječo, na smrt je bilo obsojenih 42 in v 32 primerih je bila smrtna kazen tudi izvršena.

Celoten pregled procesov pred posebnim sodiščem je bil objavljen v knjigi Aula IV, Vsi procesi Posebnega fašističnega sodišča.

Vendar iz podatkov v tej knjigi ni razvidno, kateri procesi so bili naperjeni proti Slovincem in Hrvatom. V nekaterih primerih, kot na primer pri Gortanovem procesu, pri obeh tržaških procesih, pri procesu proti trinajsterici iz Koprivišča pri Kalu in pri nekaterih drugih, ni dvoma, da gre za Slovence in Hrvate. V marsikaterem primeru pa je bilo treba sklepati o narodnosti obtožencev, pravi dr. Lavo Čermelj, po njihovih imenih, ki so bila največkrat poitalijančena. Naslednje merilo za narodnost je podatek o rojstnem kraju in poklicu obtožencev. Tako le domnevajo, da je bilo 131 procesov proti Slovincem in Hrvatom s 544 obtoženci. Od teh jih je bilo obsojenih 476, oproščenih pa 68. Za primerjavo ponovimo, da je bilo vseh procesov 978 s 5619 obtoženci. Upoštevajoč tedanje število Italijanov in število Slovencev ter Hrvatov, je bilo razmerje italijanskega prebivalstva proti slovanskemu (Slovenci in Hrvatje) 92 proti 1. Razmerje med procesi pa 7,4 proti 1, med

številom obtožencev pa 8,6 proti 1. To razmerje bi bilo, pravi dr. Lavo Čermelj, še bolj porazno, če bi ga izračunali na podlagi fašističnih podatkov o številu Slovencev in Hrvatov.

Naj nadaljujem z ugotovitvijo dr. Lava Čermelja, ko pravi:

»Če preseneča že veliko število procesov in obtožencev med Slovenci in Hrvati, pa naravnost osuplja strogost izrečenih kazni. Od 42 smrtnih kazni, ki jih je izrekel Posebni tribunal, jih gre kar 33 na Slovence in Hrvate. Od skupno 3 na dosmrtno ječo obsojenih je tudi 1 Slovenec. Ostalih 442 slovenskih in hrvatskih obsojencev je bilo obsojenih na 4893 let ječe, (povprečno 11 let na posameznika,) ustrezno število za vso Italijo pa je znašalo 27 737 let ječe, (povprečno nekaj več kot 4 leta na posameznika).«

Prav Slovencem pa je bil osem let pred ustanovitvijo posebnega sodišča namenjen razglas:

»Slovenci! Italija, velika država svobode, vam bo dala iste pravice kakor drugim svojim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku, še več kakor vam je dala Avstrija ...«

In leto kasneje, 1919., spet izjava v parlamentu:

»Prebivalci drugih narodnosti, ki so se združili z nami, morajo biti prepričani, da nam je vsaka misel zatiranja in raznarodovanja tuja, da bomo spoštovali njihov jezik in njihove kulturne ustanove ter da bodo uživali vse pravice liberalne in demokratične zakonodaje ...«

Kmalu pa je začel prevladovati fašizem, in ta liberalna in demokratična zakonodaja je ostala zgolj obljuba. Sicer je deset let kasneje Mussolini javno izjavil, da zagotovila prejšnje vlade ne vežejo fašistične vlade. To so na svoji koži krvavo občutili na 30 in 20 let obsojeni Štefan Močnik, Ivan Jug, Donat Lipičar, Valentin Lipičar, Leopold Lipičar, Avgustin Močnik, Rudolf Pregelj, Andrej Brezavšček, Anton Lipičar, Jožef Šavli, Leopold Suligoj, Leopold Lango in

Marko Močnik, vsi iz Koprivišča in bližnjih zaselkov. Občutili so njihovi svojci, vaščani, občutila je vsa Primorska. Obsojeni v tem procesu so večinoma že pomrli. Najstarejši, Štefan Močnik, tedaj star skoraj 65 let, naj bi prišel iz zapora leta 1960, pri svojih skoraj 95 letih, če bi jih toliko doživel. Presedel jih je 8, kot vsi drugi, razen Ivana Juga, ki je prišel na svobodo šele leta 1944, po več kot 13 letih!

O dogodku, zaradi katerega je bilo toliko ljudi nesrečnih, so pisali tudi tedanji časopisi v Sloveniji.

Jutro poroča 3. decembra 1930 v zapisu pod naslovom Novi atentat pri Gorici in s podnaslovom Pri Murovici so v nedeljo zvečer neznanci napadli družbo finančnih stražnikov in enega ustrelili (opomba avtorice: moralo bi pisati Pri Koprivišču, kajti Murovica je nekoliko bolj oddaljen zaselek) — Fašistični listi zopet vale krivdo na Slovence.

Potem beremo:

»Rim, 2. decembra, AxA. Agencija Stefani poroča, da so snoči v bližini Murovice pri Gorici streljali iz grmovja s puškami na avtomobil, s katerim se je vozilo 6 carinikov. Finančni stražnik Cesare Rastelli je bil pri tem ubit. Oblasti so podvzele stroge ukrepe, da izsledijo napadalce. Zločinu pripisujejo politični značaj.

Pariz, 2. decembra, AxA. Agencija Havas poroča iz Rima: Italijanski listi izražajo povodom atentata na avtomobil s 6 italijanskimi cariniki pri Gorici svojo nevoljo in zopet trdijo, da gre za teroristični akt. V zvezi z atentatom je bila izvršena aretacija več oseb. Našli in zaplenili so tudi večje količine orožja in municije v kraju Murovice.

Trst, 2. decembra, M. Prva vest o napadu na finančne stražnike je bila lansirana tako, da se je v italijanski javnosti ustvarilo prepričanje, kakor da so napadalci Slovenci. Komentarji fašističnega tiska so popolnoma identični s komentarji ob priliki prejšnjih sličnih dogod-

kov. V akciji je ne samo policija, ampak tudi fašistična milica, policijski psi in pokrajinski tajnik fašistične stranke v Gorici Avenanti zopet osebno vodi preiskavo. Fašistični tisk po starem običaju napoveduje, da bo preiskava odkrila napadalce, ki so brez dvoma člani 'slovenske teroristične organizacije'.

In Jutro nadaljuje:

»Izgleda, da je tudi to samo del velike fašistične akcije za italijanizacijo Julijske Krajine. Fašisti lahko na ta način vrše aretacije na debelo in vodijo preiskave, ki se nikdar ne zaključijo, a jim prožijo možnosti, da se znebijo vseh njim neugodnih elementov, napolnijo ječe in deportirajo vsakogar, ki jim ni po godu.«

Nadalje Jutro povzema še poročila iz drugih časnikov in pravi, da fašistični tisk o tem dogodku obširno poroča. Med drugim pravi, da tudi Piccolo kategorično trdi, da so napadalci Slovenci, češ da v dolini Soče še vedno razvija svojo akcijo neka »slovenska teroristična banda«.

Glede orožja pa v zapisu s naslovom Razorožitev prebivalstva v goriški pokrajini in s podnaslovom V 24 urah je moralo oddati oblastem vse orožje takole:

»Trst, 6. decembra, č. Vsi današnji listi prinašajo obširna poročila o izvršenih odredbah goriškega in tržaškega prefekta, po katerih je bilo vse prebivalstvo goriške province in še nekaterih bližnjih vasi popolnoma razoroženo. Piccolo pravi, da je bil odrejen za razorožitev rok 24 ur in da se je prebivalstvo brez vsakega ugovora disciplinirano odzvalo pozivu na razorožitev ter izročilo vso municijo in orožje policijskim oblastem in karabinjerskim postajam, da je bilo po raznih skrivališčih nakopičeno orožje in municija, vidno namenjena za atentate in teroristične akcije proti režimu.« (Jutro, 10. decembra 1930)

In še nekaj sporočil, povezanih tudi z dogodkom v Koprivišču:

»Goriški prefekt Dompieri je nenadoma premeščen v Ravenna. — Sedanji go-

riški konzul Avenanti hoče takojšnjih energičnih preuredb v postopanju z 'dru-gorodci' in ker jih ni dosegel pri Dompieriju — je poskrbel pri rimski vladi, ko je poročal o položaju v deželi, za njegovo odstranitev. V Gorico pride prefekt, ki bo z Avenantijem složno sodeloval. Domačin, Tržačan Dompieri je premehak za obmejno fašistično službo.« (Jutro, 12. decembra 1930)

Dne 28. decembra 1930 pa je Jutro poročalo:

»V goriški pokrajini je bilo premeščenih več občinskih tajnikov, med njimi Stefan Lipičar-Lipicari iz Kala na Kanalskem v beneško provinco. Premestitev kalskega občinskega tajnika je v zvezi z atentatom pri Murovcih.«

»Po dogodkih v Murovcih na Kanalskem so našli preiskovalni organi v bližini mnogo vojnega materiala in fašistične novine so pisale o oboroženih zarotah. Povsodi, koder je divjala vojna, je še danes obilo vojnega materiala, ker se doslej ni izvršilo nikako pravo čiščenje bivših bojišč. Zato naj se z razorožitvijo odredi tudi temeljito izčiščenje bivših bojnih tal pa bo odpadlo marsikatero sumničenje.«

Obudimo bridke spomine na tragedijo 1930. leta v Koprivišču pri Kalu nad Kanalom, na zločin nad ljudmi, ki so bili krivi samo tega, da so bili Slovenci, in izbrskajmo te spomine iz pozabe.

Ivan Jug, po domače Zanut, se je rodil sedem let pred prvo svetovno vojno. Po vojni, tako se spominja, je sprva kazalo, da se bo življenje še kar uredilo. Šola je bila slovenska, seveda okrnjena zaradi povojnih razmer, porušenih krajev in splošne revščine. Tako je med njegovimi vrstniki marsikdo ostal analfabet. Polagoma so ljudje obnovljali domove, urejali opustela polja in z ustanovitvijo slovenskega društva Zarja v Kalu poskušali svoje vsakdanje trdo življenje oplešati in obogatiti. Toda fašizem se je vse bolj krepil in tudi v Koprivišče in Kal nad Kanalom so začeli zahajati »škva-

dristi« in iskali priložnosti za narodnostno izzivanje in surovo znašanje nad ljudmi. Iz dneva v dan je bilo vse več tistega, kar je bilo prepovedano in v šoli je bilo vse manj slovenščine in kmalu jo je italijanščina popolnoma izrinila iz vseh razredov. Kulturno življenje, ki se je v društvu Zarja prav lepo razvijalo, so začeli vse bolj ovirati in po letu 1928 so morali društvo razpustiti. Samo knjige se je posrečilo poskriti in obvarovati pred požigom.

Povzemimo misli iz knjige dr. Lava Čermelja *Slovinci in Hrvatje pod Italijo*:

»Usoda zadnjih slovenskih društev in hkrati usoda vsega političnega, kulturnega in gospodarskega življenja Slovencev in Hrvatov pod Italijo je bila določena na konferenci obmejnih pokrajinskih fašističnih tajnikov, ki so se zbrali v Trstu 12. junija 1927. Razpravljali so o koordinaciji fašističnih sil v boju proti Slovincem in Hrvatom v obmejnih pokrajinah. Sestavili so zelo dolgo poročilo, ki pa so ga objavili samo v izvlečkih. Toda tudi ti dovolj jasno pričajo o daljnosežnosti sprejetih sklepov. Tako je brž po konferenci tržaško fašistično glasilo *Il Popolo di Trieste* prineslo članek, kjer je bilo rečeno, da so predolgo odlašali s sestavo načelnega programa in načrta za iztrebljanje slovenskega življa:

„Slovanski učitelji, slovanski duhovniki, slovanska društva in drugo podobno so anahronizmi in anomalije v deželi, ki je bila anektirana pred devetimi leti in kjer ni nobenega slovenskega razreda izobražencev. Spričo anahronizma morata prenehati naša dobrohotnost in naša strpnost.

Obmejne pokrajine imajo dolžnost, da varujejo na vzhodu čast Italije.

Ne gre za tržaške probleme, za krajevne probleme, temveč za vsedržavne probleme«.

Ozračje je postajalo vse bolj dušljivo, vse manj je bilo svobode, vse manj

sproščenosti. Kar precej dolgo so se ljudje v Kalu in okolici spretno ogibali izzivanju škvadristov in marsikdaj so jih celo zvito potegnili, tako da jim niso mogli nič; fašistični oblastniki pa so za uresničitev svojega namena raznarodovanja in uničenja slovenskega življa uporabljali na desetine sredstev: dela ni bilo, davki veliki, pridelke je bilo težko prodati, namesto obljubljenih še več slovenskih šol so jih zapirali in ustanavljali italijanske. Zasmehovanje slovenske besede, slovenske kulture je preraščalo v sovraštvo in grobo zatiranje.

Ljudje v Kalu, Koprivišču, Zabrdi, Bregu pa so se nemara fašistom še bolj zamerili ob volitvah 1929. leta. O njih se takrat dvaindvajsetletni Ivan Jug spominja, da so naredili glasovnice, na katerih je pisalo samo »si« in »no«. »Si« je pomenilo glasovanje za fašizem, »no« proti njemu. In Jug se tudi spominja, da je bil predviden samo en poslanec in ta je bil Kalabrež, o katerem se je širil glas, da je okruten in da pretepa ljudi. Že to je povzročalo nerazpoloženje v zvezi z volitvami. Hkrati je menda Štefan Močnik, gostilničar iz Koprivišča, prinesel iz Gorice sporočilo, naj se ljudje ne udeležijo volitev, ker bodo le s tem pokazali, da so proti fašizmu. Tako se je takratnih volitev od več sto vpisanih volivcev udeležilo nekaj ljudi. In vendar so potem časniki pisali, da so tudi Kalani navdušeno in enotno glasovali za fašizem. Na tistem pa jim niso odpustili, da je bilo v skrinjici samo nekaj glasov. Morda, razmišlja Jug, je prišel tragični dogodek zadnjega novembra 1930 kot naročen.

Tisto nedeljo popoldne in proti večeru se je v gostilni pri Primožu, kot so po domače rekli gostilni Štefana Močnika, v Koprivišču zbralo nekaj fantov in mož. Spotoma so se za krajši čas ustavili tudi finančni stražniki, ki jim je gostilničar vljudno postregel. Finančarji so odšli, domači pa, nekateri so se začeli razhajati, nekateri, posebno mlaj-

ši, so ostali do takrat, ko je bilo treba gostilno zapreti, menda do 22. ure. A mladim se še ni dalo domov. Zmenili so se, da gredo v Breg, zaselek nad Kopriviščem, in da bodo v izbi pri Piskovih ob harmoniki še malo zaplesali. Nihče še slutil ni, kakšno gorje se pripravlja.

Polde Šuligoj, po domače Kašanov iz Gabrovca nad Kopriviščem, se spominja 30. novembra 1930. kot mirne, poznojesenske nedelje. Popoldne se je pridružil domačim fantom, ki so pri Primožu balinali. Zvečer, okrog sedme ali osme ure, so prišli financarji in se za kratek čas ustavili. Potem so odšli. Kmalu je nekdo prišel, pripoveduje Šuligoj, zdi se mu, da je bil domači sin Tone, in je nekako mimogrede dejal, da so nad vasjo streljali. Ob tem se ni nihče vznemiril. Streljali so pač, kdo ve kdo in kdo ve zakaj. Ko so gostilno zaprli, se je tudi Polde pridružil fantom, ki so šli v Breg.

Ivan Jug, doma iz sosednjega zaselka Zabrd, je prišel tisto nedeljo popoldne v gostilno po naključju, pravzaprav po opravkih. K Primoževim se je odpravil po kos gume, in da bi jo odrezal, je imel v žepu »fovč«, kot pravijo ponekod na Primorskem kosirju. Pa je ostal v prijetni fantovski družbi in tudi v Breg je šel, kjer sta bili pri Piskovih dve dekleti. Popili so še kak liter vina, malo zaplesali ob harmoniki, se pošalili drug z drugim, ko je mednje treščilo kot strela z jasnega. Pripoveduje, da so se vrata hrupno odprla in v hišo so vdrli karabinjerji. Štirih se spominja in financarja, tistega glavnega, apuntata... Fantom so ukazali, naj posedejo, in jim zabičali, naj ne govorijo med seboj. Potem so jih preiskali. Ivan je imel pri sebi tisti kosir, in ker je bilo prepovedano nositi kakršenkoli nož ali celo nožič, ga je vrgel pod mizo. Vendar so to opazili in prav nič ni zaleglo pojasnjevanje, čemu ga je imel pri sebi. Ko so preiskali izbo, so začeli iskati še po hiši in vrgli iz postelje tudi domače. Ko so vse pretaknili, so fante segnali v gostilno, kjer so z razbijanjem

po vratih in rezkim vpitjem vrgli iz mirnega spanja očeta Stefana, mamo Katarino, sina Toneta in hčer Franco.

»Ko bi vedel,« pravi Ivan Jug, »kaj se bo zgodilo, ko bi vedel, da je pravica tako krivična, bi bil utekel. Vendar — čemu bi bežal, saj nisem ničesar storil, nihče izmed nas ni imel zaradi česa bežati...«

Segnali so jih k Primoževim, kjer so bila zapahnjena vsa okna, vrata zaprta in vse naokoli zastraženo. Peljali so jih v kuhinjo; vanjo se je prišlo, kot je navada v primorskih hišah, kar z dvorišča. Čakali so jih »marešalo od financarjev« in trije ali štirje financarji, ki so fante znova zasliševali. Ivan je prišel tretji na vrsto. Zasliševalec mu je oponesel, češ da se je šel po uboju veselit. Prepaden mu je ugovarjal, da ne ve za noben uboj. In potem je bilo slišati ropot avtomobila, nekakšnega avtobusa, ki so mu po domače rekli »torpadon«. V hišo, pripoveduje Ivan, se je usulo polno kvesturinov. Znova so začeli spraševati, kje je kdo bil, kaj je delal, kje je hodil, kdo se je preoblekel... Večina fantov ni znala italijansko in zato, pa zaradi groženj in zaradi klofut in udarcev, še predvsem pa zaradi pretresenosti nad nenavadno obdolžitvijo, so bili njihovi odgovori zmedeni in tudi malo čudni...

Kristina Lango, Suštarjeva po domače, takrat Primoževa sosedka, ki so jo še kot prav mlado dekle tudi zaprli za nekaj mesecev, se še danes zgrozi ob spominu na tisto noč. Zbudili so vso vas, segnali skupaj ljudi, vse pretaknili, premetali... Kristina za grozo, ki jo je skupaj z drugimi doživela tisto noč, ne najde drugega izraza kot — obupna noč, tista noč je bila obupna...

Francka Močnik, gostilničarjeva hči, je stregla gostom, domačim fantom in financarjem, ki so prišli proti večeru. Stopili so naravnost v »salon«, kot so rekli malo večjemu gostilniškemu prostoru poleg izbe, ki je imel poleg vhoda iz izbe še vhod naravnost z dvorišča. Ko

so prišli, so jo nagovarjali, naj navije gramofon. Francka se je branila, češ da ne sme, ker se je začel adventni čas in se po cerkvenih zapovedih do božiča menda ni smelo veseljačiti. Pa so jo pregovorili, naj ga navije bolj na tiho, in so, kot so potem trdili nekateri fantje, ki so pogledovali iz izbe v »salon«, plesali kar med sabo. (Deklet ni bilo v gostilni!) Tudi s fanti se niso kaj prida pogovarjali; kolikor se Francka spominja, se z njimi sploh niso pogovarjali. Kmalu so se poslovili in odpeljali proti Kalu.

Sicer je šlo ta dan veliko ljudi v Gorico, kjer se je naslednji dan začel Andrejev sejem, ki so ga tudi ljudje iz bolj oddaljenih hribovskih krajev radi obiskali. Na Andrejev sejem je šla tudi Franckina mlajša sestra Štefanija, pa ga je bolj malo videla, kajti zjutraj je po ulicah v Gorici, tega se še danes spominja kot v mori, odmevalo vpitje raznašalcev jutranjih časopisov. Ti so ponujali jutranjike s kričanjem Umor v Kalu nad Kanalom, Morilci iz Kala nad Kanalom. Štefanija je šla na prvi vlak proti Avčam in domov, kjer je našla šestdesetletno mamo Katarino napol v omedlevici. Vse druge, očeta, brata, sestro in kdove koliko drugih ljudi iz vasi in sosednih zaselskov, so ponoči odpeljali v goriški zapor.

Milan Lipičar iz Dola je imel tisti večer srečo, ki se je je zavedel šele kasneje: moral je doma skrbeti za živino in ni mogel med vaške fante. Toda neprižadet ni ostal, kajti skupaj z drugimi so tisti večer vklenjenega odpeljali tudi njegovega očeta. Sicer pa je od vsake hiše kdo manjkal, ponekod so odpeljali celo dva, tri družinske člane. Ljudje so bili preplašeni, pravi Milan, in mladeniči so se še dolgo potem zadrževali kar doma. Obupno je bilo tisti čas, nihče si ni upal naglas zapeti, ne se bolj sproščeno poveseliti, in tako je bilo vse do druge svetovne vojne.

Koliko ljudi se je tisto noč in še prihodnje dni znašlo v zaporih, menda nihče

ne ve. Govorijo o približno 170, pravijo pa, da jih je lahko bilo tudi več, kajti polovili so vse, ki so jih tisto noč dobili na cestah in so se jim zdeli sumljivi. In ker je bil Andrejev semenj, je razumljivo, da je bilo tisto noč na poteh precej ljudi. Nekatere so potem spustili že po nekajurnem zaslišanju, druge so obdržali mesec, dva, pet in tudi dlje. Ko so jih spustili domov, so bili mnogi še dve leti pod policijskim nadzorstvom, kar je pomenilo, da pred sončnim vzhodom niso smeli od doma in po sončnem zahodu ne z doma. Brez dovoljenja tudi niso smeli zapustiti kraja bivališča in ob določenih dneh so se morali javljati karabinjerjem. Ti pa so smeli kadarkoli stopiti v njihov dom, tudi sredi noči, ko je nadzorovani najbolj trdno spal, so ga smeli zbuditi, da so se prepričali, ali je res doma...

Aretirani Kopriviščani niso in niso mogli razumeti, da jih dolžijo uboja, ki se je zgodil tisti večer. Zasliševali so jih že v Koprivišču, potem v Kanalu, na kvesturi v Gorici. Zasliševali so jih posamič, jih zapirali v samice, zasliševali zgrda, grozili z ustrelitvijo, z dosmrtnim zaporom, pa spet obljubljali prostost, če priznajo, da je ta in ta streljal na financarja, da jih je ta in ta nagovarjal, da je oni imel orožje, če priznajo, da so bili pijani in da so v pijanosti storili tisto, k čemur jih je ta in ta nagovoril. Pričam iz domačega kraja, ki bi lahko povedale kaj stvarnega, kaj so tisto noč videle, kaj slišale, ki bi povedale, kje je kdo bil, niso dali govoriti. Domačina, Piskova Justina in njen sosed Kuščer iz Brega, sta recimo pripovedovala, da sta bila pred hišo in sta slišala avto, ko je odpeljal izpred Primoževe hiše proti Kalu. Slišala sta glasno govorjenje financarjev, trdila sta celo, da je bilo slišati kot prepir. In trdila sta, da sta slišala streljanje in avto, ki se je ustavil, nato sta slišala krike in videla, kako so ugasnile luči avtomobila... Takoj se je tudi zvedelo, da so financarji nadaljevali pot

kar naprej, skozi Kal, vendar se v Kalu, kjer je bilo županstvo, niso ustavili. Ljudje so bili prepričani, da bi to morali storiti. Ustavili pa so se pri neki hiši na Vrhavču in prosili za kozarec vode. Toda k avtomobilu niso pustili nikogar... Nato so nadaljevali pot prek Banjščic v Kanal. Ko so ljudje vedno znova predlagali, naj bi pričal ta ali oni, ker je to ali ono videl, so jih zavrnil, da imajo takšnih prič dovolj in da jih ne potrebujejo.

So pa izkoriščali mladost nepolnoletnih ali komajda polnoletnih preprostih fantov. Izkoriščali so njihovo neukost in neizkušenost, jih vedno znova zasliševali, lovili na besedah, jim grozili, da se bo z domačimi zgodilo kdove kaj, ali pa obljubljali, da bodo šli domov, če povedo to in to. Mar je čudno, da je ta ali oni telesno in moralno klonil in da so to zasliševalci spretno izkoristili ter izsilili priznanje, da je storil sam ali kdo drug nekaj, o čemer se mu še sanjalo ni. Štefana Močnika in Ivana Juga jim vendar ni uspelo zlomiti, oba sta vztrajala pri tem, da sta nedolžna in da so nedolžni vsi!

Dr. Lavo Čermelj je v že omenjeni knjigi zapisal, da je bil preiskovalni zapor za politične osumljence posebno hud. Pravi tudi, da so vse metode nadrobno opisane v zbirki dokumentov, ki jo je še v času fašizma izdal Mednarodni odbor za pomoč italijanskim antifašističnim aretirancem in konfinirancem v Parizu, kateremu je predsedoval Jean Richard Bloch, njegov častni predsednik pa je bil Romain Rolland. Opisuje tudi več primerov žrtev tega nasilja in o trinajstih obtoženih iz Koprivišča pravi:

»Policija se je pri zasliševanju spravila s posebno podivjanostjo nad čevljarja Jožeta Šavlija, ki se jim je zdel najbolj preprost. Zato so računali, da ga bodo lahko najprej ustražovali. Tepli so ga dan za dnem, da bi priznal, česar ni zakrivil, tako, da je bila njegova glava pokrita s praskami in ranami. Na nogi

je imel petnajst centimetrov dolgo rano, ki so mu jo prizadeli z zarjavelo sabljo. Niso pa poklicali zdravnika, da bi ga zdravil; policisti sami so ovili rano z umazanimi cunjami. Med mučenjem so mu dali v usta gumijasto kroglo, da ni mogel kričati. Še hujši kot rana na nogi, je bil pretres možganov, tako da je tudi pozneje, ko se je po prestani kazni vrnil domov, trpel na izgubi spomina.

Še težja je bila usoda njegovega soobtoženega Leopolda Šuligoja, ki je zaradi hudega mučenja v zaporu zblaznel. Preiskovalni organi so mislili, da igra in so ga mučili dalje. Končno so ga spravili v bolniški oddelek. To pa ni oviralo posebnega sodišča, da ga ne bi obsodili na dvajset let.« Junijske 1931 so 13 pripornikov prepeljali v Rim. Na poti tja je imel devetnajstletni Andrej Brezavšček živčni napad. V strahu, da ga peljejo k ustrelitvi, je naskočil spremljajočega karabinerja in ga z lisicami ranil. V zaporu v Rimu je skušal napraviti samomor. Tako Čermelj.

Posamezniki, ki še živijo, se trpkost spominjajo tistih zasliševanj. Leopold Šuligoj pripoveduje, kako jih je štirinajst dni imela samo kvestura. Neprestano so jih zasliševali, kdo je streljal, lovili so ga za besedo, poskušali z zvijačo, poskušali zlepa, poskušali zgrda... Vsak dan je bil zaslišan tudi po dvajsetkrat, tridesetkrat... in neprestano je moral podpisovati svoja »priznanja«, morda je podpisal celo stokrat, ne da bi vedel kaj. In potem se spominja samice. Samica je bila posebna kazen, kazen za malenkost, ko je moral ležati na trdem plohu, ob kruhu in vodi. On sam je predsedel več kot trideset dni v samici, nekateri pa so jih predsedeli še več!

Leopold Lango se spominja, kako je bilo hudo, ker je bil mlad, neizkušen in ker so ga osamili... Zasliševali so ga noč in dan, po trikrat na večer so ga klicali na zasliševanje. Pravi, da je bil to najhujši čas v njegovem življenju. Tepli so ga, mu pljuvali v obraz, suvali pod

rebra in osem mesecev ni imel nobenega stika z nikomer.

»Povem vam,« nadaljuje Ivan Jug, ki živi sedaj blizu Ankarana, »trije meseci, kolikor je trajala preiskava, so bili neznosni, saj se ni slišalo drugega kot grožnje, psovanje in ponižanje in mučili so nas na vse mogoče načine.«

Iz goriških zaporov so jih prepeljali v koprške.

Ivan Jug, ki je bil prepričan, da jih čaka obsodba na smrt — ta je bila izrečena pred posebnim sodiščem vedno blizu domačega kraja — je tedaj naredil križ čez svojo mladost, svobodo. V Koprju so tu in tam še odkrili kako priložnost, da so na sprehodu ali kako drugače prišli v stik drug z drugim, da so si spotoma prišepnili kako besedo, na hitro vrgli listek. Vendar gorje, če so jih zatolili pri tem!

Po nekaj mesecih so jih začeli posamič voziti v Rim v zloglasne zapore z veličastnim imenom Regina coeli — Nebeška kraljica — kjer so čakali na sodbo.

V Jutru 18. februarja 1932 beremo pod naslovom Obtoženci v novem rimskem procesu:

»Rim, 17. februarja, ž. V torek se prične pred posebnim sodiščem za zaščito države proces proti 14 obtožencem iz Julijske Krajine. Državni tožilec Fallace jih obtožuje, da so 30. novembra 1930. v Koprivišču pri Kalu na Banjški planoti iz zasede napadli italijanske finančne stražnike, ki so bili z avtomobilom na izletu ter enega izmed njih, Cezarja Rastellija ustrelili. Izmed takrat aretiranih ljudi je goriški preiskovalni sodnik izročil posebnemu sodišču 12 osumljencev in sicer...« (opomba avtorice: naštetih je 12 imen, izpuščeno je ime Leopolda Lipičarja).

O dvanaajstih obsojencih piše tudi Tone Svetina v drugem delu knjige Ukana (str. 360/361), ko Polde, šef obveščevalnega centra brigade Ivana Gradnika pripoveduje soborcem o tem svojem grenkem doživetju, opisuje zasliševanje,

mučenje, zapor, obsodbo in prestajanje kazni po nedolžnem.

In kako nadaljuje poročilo Jutro?

»Posebno sodišče je obnovilo preiskavo in obtožuje atentata ter upora proti državi še mehanika Viktorja Hvalo in dijaka Stanislava Kamenščaka, ki pa sta zbežala v inozemstvo. Po ugotovitvah sodišča sta oba ubežnika glavna krivca dogodka...«

Toliko iz Jutra nekaj dni pred procesom. Ob začetku procesa beremo pod naslovom Obtoženih je 13 Goričanov zaradi umora finančnega stražnika med drugim:

»O poteku procesa prinašajo popoldanski in večerni listi obširna poročila. Takoj spočetka je sodišče izločilo iz procesa glavna obtoženca Viktorja Hvalo in Stanislava Kamenščaka, ki pa sta bila obtožena v kontumacu...«

Vendar tudi tokrat podatki niso pravilni, kajti poleg Leopolda Lipičarja je bil izpuščen še Leopold Šuligoj. Verjetno gre za pomote, ki se pač časnikarjem v naglici dogajajo. V članku so bili dalje opisani potek procesa, obtožnica, zasliševanja obtožencev in prič.

Sicer pa preberimo, kako opisuje Jutro zasliševanje:

»Po prečitaniu obtožnice se je začelo zasliševanje obtožencev. Prvi je bil zaslišan Rudolf Pregelj, ki je, kakor navaja *Il Giornale d'Italia* v celoti priznal, da je sodeloval v tajni antifašistični organizaciji, da se je udeležil priprav na atentat in da je skupno z drugimi streljal na finančne stražnike. Drugi je bil zaslišan obtoženec Leopold Lango. Tudi on je, kakor poročajo listi, priznal, da je sodeloval pri atentatu. Gostilničar Štefan Močnik, ki je bil zaslišan tretji, pa je zatrjeval, da je nedolžen in da mu o napadu na finančnega stražnika ni znano ničesar. Tudi ni res, da je dal financarjem zastonj piti. Andrej Brezavšček je odločno izjavil, da je nedolžen. Tudi ko mu je predsednik prečital zapisnike preiskovalnega sodnika, ki pravijo, da je

Brezavšček priznal krivdo, je ta vztrajal na tem, da je nedolžen. Josip Šavli je prav tako oporekal obtožnici in na vprašanje, če je streljal, je kratko odgovoril „Nel! Predsednik ga je pozval, naj govori resnico, kot pred preiskovalnim sodnikom. Toda obtoženec je vztrajal pri svoji izpovedi. Donat Lipičar je zanikal na vsa vprašanja, brat Anton Lipičar, je zdaj, čeprav je v preiskavi priznal, vse zanikal. Enako sta vse zanikala tudi brata Leopold in Valentin Lipičar. Marko Močnik je od začetka tudi negativno odgovarjal na sodnikova vprašanja. Tedaj pa je državni pravdnik Fallace prebral neko njegovo pismo, ki ga je pisal iz zapora očetu in v katerem izjavlja, da je kriv, da je celo streljal na zahtevo gostilničarja Štefana Močnika. Državni pravdnik je vprašal, če je to zares pisal: Obtoženec: Da, pismo je moje. Državni tožilec: Zakaj torej vztrajate pri svojem negativnem stališču. Obtoženi je tedaj, kot poročajo listi, priznal, da je sodeloval pri atentatu. Ob zaključku je prišlo do kratke konfrontacije med njim in Štefanom Močnikom. Avgustin Močnik je priznal, da je bila v gostilni družba fantov, ki so se pozneje razšli.

Leopold Šuligoj je odgovarjal kontradiktorno. Povedal je, kar je že povedal preiskovalnemu sodniku, nakar je vse zanikal. Tako da je bil predsednik prisiljen, da je izpovedal, da je bil obtoženec pred nekaj meseci odposlan v umobolnico v Reggio Emiliijo, od koder so ga nekako pred 14 dnevi poslali nazaj v zapore. — Zadnji, Ivan Jug, je vztrajal pri svoji izpovedi, da ni kriv, da ni sodeloval pri atentatu in niti v zaročniški organizaciji. — Sledilo je zasliševanje prič — goriški kvestor, organi javne varnosti v Gorici, karabinjerski poročnik Fantuzza in karabinjerski marešal Tindaro. Vsi so izpovedali obtožilno. Šofer Josip Mahor, ki je vozil avto, je povedal, da so v temi spočetka padli trije streli drug za drugim, njim je sledila salva. Rastelli je bil bržkone zadet od tretjega strela. Ko so

pogasili luči in so se ozirali na obe strani ceste, ni bilo nikogar več v gošči.

Lojze Kafol je izjavil, da je videl obtoženca Juga, ki je šel iz gostilne po revolver in potem z drugimi krenil po bližnjici na cesto. Videl je tudi Donata Lipičarja, ki je nosil puško.»

Lojze Kafol je skratka videl vse, kar so mu narekovali. Ni pa bil povabljen za pričo nihče izmed domačinov, nihče izmed tistih, ki so jih predlagali prizadeti!

O dogajanju na sodišču pa preberimo še to iz knjige doktorja Lava Čermelja Slovenci in Hrvatje pod Italijo: »Sodišče se je opiralo na izsiljene izjave dveh domačinov, ki sta bila po večmesečnem priporu izpuščena pod pogojem, da bosta vztrajala pri svojih izjavah. Na razpravi pa sta bila skrajno nejasna v svojih izpovedih in tudi drugače je njuno vedenje vzbujalo dvom o njuni verodostojnosti. Celotno financarji, ki so bili v družbi umorjenca, si niso bili edini v svojih izjavah. Eden je govoril o 25, drugi o 21, tretji o 15 strelih, šofer jih je slišal samo 4 ali 5. Nobenega pravega dokaza ni bilo proti obtožencem. Izstrelki, ki so jih našli na kraju uboja, so bili italijanskega izvora.«

Iz Jutra z dne 24. februarja, ki poroča o popoldanskem delu procesa, preberimo še to:

»Državni pravdnik je v dvournem govoru razglabljal o vzrokih atentata. Ob sodil je antifašistične elemente, ki ribarijo v kalnem in ki so si za svoja sredstva izbrali ljudi, kakršne sodi fašistično posebno sodišče. Obtoženci da so izvršili atentat spričo svojega elementarnega sovražstva proti Italiji in njenim oblastem. Prave povzročitelje bi moral zadeti meč fašistične pravice in streli braniteljev fašistične države... Predlagal je kazni 30 in 20 let in dejal, da zahteva tolikšno kazen zato, ker je treba ponovno dokazati, da režim z železno roko brani osvojen pokrajine in njihovo ljudstvo pred strahovlado antifašističnih elementov in da je fašistična pravica neomajna

in vzvišena nad vsakim zarotniškim delom proti režimu, Italiji in njeni kulturi.

Na procesu je nastopilo kar 11 zagovornikov. Ob 21.30 je bila razglašena obsodba, s katero so bili obtoženi obsojeni na 30 in 20 let ječe.»

In obsojenci sami o procesu? »Na dan procesa,« piše v spominih Ivan Jug, »so nas poklicali iz celic in odpeljali v pritličje na hodnik, kjer so že čakali orožniki. Nataknili so nam lisice in nato so nas vklenili v dolgo verigo...«

Nato so jih peljali na sodišče, v zloglasno Avlo IV, kjer je zasedalo posebno sodišče, in tam so jih dobro zastražene zaprli v posebno gajbo. Sodna dvorana je bila polna policajev in orožnikov z bajoneti na puškah. Dalje beremo v Jugovih Spominih, kako se je proces začel z branjem imen obtoženih in z branjem obtožnice, ki se je končala z opozorilom, kako hud zločin so storili in kakšna kazen jih čaka. In kako so pred sodni zbor poklicali najprej tiste, za katere so računali, da bodo govorili tako, kot so jih z različnim teroriziranjem pripravili. V sodni dvorani pa so si vsaj nekateri obtoženci upali pogumneje priznati, kako so jih mučili in izsilili s trpinčenjem razne izjave in podpise. Sodniki so za hip osupnili ob pripovedovanju, kako se jim je v goriških zaporih zaslisevalec dobrikal celo s homoseksualnimi nameni. Prihajalo je do čudnih izjav, do smešnih nasprotij in zapletanj, ker pač tisto, kar so hoteli iz njih izveliči in kar so hoteli izsiliti kot priznanje, ni temeljilo na dejstvih. Proces se je spreminjal v nenevadno burko; med obtoženimi je zbujal ogorčenje, med tistimi, ki naj bi delili pravico, pa nemoč, ki so jo čisto preprosto obvladali z močjo zakona, Zakona o obrambi države. In pred tem zakonom ni imela nobene veljave tudi kvestorjeva izjava, da v več kot dva meseca trajajočih preiskavah ni mogel ugotoviti drugega, kot da so ljudje na splošno prepričani, da so vsi obtoženci nedolžni.

Toda sodišče jih je obsodilo kot krive za zločin proti državi...

Tako se Ivan Jug trpko spominja dogajanja na procesu, na katerem je bilo 13 ljudi iz Koprivišča obsojenih na skupno 330 let ječe!

Avla IV — Vsi procesi posebnega fašističnega sodišča je naslov zajetne, 629 strani obsegajoče knjige, ki je izšla konec leta 1960 in vsebuje celoten pregled vseh procesov pred posebnim sodiščem. Sestavili so jo Adriano Dal pont, Alfonso Leonetti, Pasquale Maiello in Lino Zocchi, izdala pa jo je ANPIA (Narodno združenje italijanskih antifašističnih političnih preganjavcev).

Iz te knjige je v slovenščino preveden izvleček procesov proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom v Juljski krajini pred posebnim sodiščem. Po tem prevodu beremo za leto 1932:

Sodba št. 7 od 23. februarja 1932

Poročevalec Lanari

Predsednik: Tringal

Trinajst nedolžnih oseb so obtožili, da so v novembru leta 1930 iz zasede napadli šest financarjev, ki so prišli na izlet v vas Koprivišče (pri Kalu nad Kanalom v goriški pokrajini) in enega ubili. (Gazzettino je 7 mesecev pozneje pisal, da je financarja ubil njegov tovariš iz ljubosumnosti, kar je priznal na smrtni postelji, toda to ni zadostovalo, da bi se dosegla revizija procesa. Gl. Ello Apih: Dal regime alla Resistenza, str. 37—38). (Op. ur.: L. Čermelj posveča temu procesu posebno poglavje na str. 326 v svoji knjigi Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965, pod naslovom Zavestno krivična obsodba trinajstih nedolžnih mladeničev.)

Lipičar Donat (1908)	30 let
Jug Ivan (1907)	30 let
Močnik Avguštin (1908)	30 let
Brezavšček Andrej (1912)	20 let
Pregelj Rudolf (1909)	30 let
Lango Leopold (1911)	20 let
Lipičar Anton (1913)	20 let
Lipičar Leopold (1909)	30 let

Močnik Marko (1905)	20 let
Močnik Štefan (1867)	30 let
Šavli Jože (1901)	20 let
Lipičar Valentin (1909)	30 let
Šuligoj Leopold (1910)	20 let

Imena v knjigi Avla IV so pravilna (seveda so bila v izvirni izdaji poitalijančena). To je treba poudariti, kajti marsikje so se pojavile napake, tako tudi v knjigi Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni s podnaslovom Trst — Istra — Furlanija 1919—1945, ki jo je priredil uredniški odbor, izdal pa ANED, Trst 1978. V tej knjigi piše, da je bila na 20 do 30 let obsojena skupina kmetov in delavcev iz Kanalske doline in da so po mučenju vsi »priznali«. Vendar se to ne sklada z dejstvi, kajti kljub mučenju niso vsi »priznali«. Ivan Jug in Štefan Močnik sta vztrajala pri tem, da sta nedolžna in da so vsi nedolžni. V tej knjigi pa je povrhu vsega ime Ivan Jug kratkomalo izpuščeno. Ni dvoma, da so bila »priznanja« izsiljena, a tudi zvestoba resnici pri pisanju o dogodku je lahko nekakšno zadoščenje.

Kako so sprejeli obsodbo za nekaj, česar niso storili? Eni so zakleli, drugi so se zjokali nad izgubljeno mladostjo, tretji so s ponosno dvignjeno glavo stopili pred orožnike, da so jih spet vklelili in odpeljali v zapore. Iz zaporov so jih potem razmestili po različnih kaznilnicah po Italiji, kjer so jim italijanski komunisti — teh je bilo takrat veliko zaprtih — pomagali prestajati lakoto, razne posebne kazni, kot na primer samice in druge muke. Z njimi skupaj so se učili tujih jezikov, nemščine, francoščine, da so z njimi vred lahko prebirali marksistične knjige, ki so jih skrivaj dobivali v zapore. Tako so jim prav fašisti proti svoji volji pomagali tudi do nekaj izobrazbe, ki so jim jo sicer v celoti kratili.

In kdo je dejansko zakrivil uboj financarja, za katerega so obdolžili in obsojili 13 Kopriviščanov? To vprašanje je mučilo obtožence, njihove svojce in so-

rodnike in vse, ki jih je strašno nasilje kakorkoli prizadelo.

Že v zaporu v Gorici, tako se spominja Ivan Jug, so govorili o nekem Kamenščaku in Hvali, ki da ju policija sumi; ta dva da sta pobegnila v Jugoslavijo in od tam pisala na kvesturo, naj ne mučijo po nedolžnem zaprtih, ker da sta onadva kriva uboja financarja. Kamenščaka in Hvalo, kot lahko preberemo v Jutru, ki pa je članek bržkone povzelo po fašističnih člankih, so omenjali tudi na procesu.

In potem še druga različica, podobna tej:

Sedemnajstega februarja 1977. je v TV-15 Srečko Šorli v članku Obsojeni za zločin, ki ga niso storili, napisal, da sta menda tistega večera šla skozi Koprivisce Danilo Zelen in Franc Fortunat, borca proti fašizmu, ki sta nameravala iti proti Čepovanu, kjer naj bi opravila neko sabotažno akcijo. Na poti sta zadela na financarje in mislila, da ju zasledujejo, zato sta streljala nanje.

Žal sta oba padla v narodnoosvobodilnem boju, in je vprašanje, ali poleg Šorlijeve trditve — njemu sta menda to povedala sama Zelen in Fortunat — obstoji še kakšen dokaz za to trditev.

In še tretja različica, ki je bila bržkone med ljudmi edina razširjena in tudi najbolj uveljavljena: financarja je ubil njegov prijatelj iz ljubosumja. Ta se je baje kake dve leti po tragičnem dogodku v kraju Venzzone (Pušja vas) sam ubil, pred smrtjo pa da se je spovedal, da je on krivec. O tem da je pisal časnik Gazzettino, kar navaja tudi Avla IV. To so zvedeli tudi ljudje v Kopriviscu. Svojci obtožencev so pisali uredništvu tega časnika, naj jim pošljejo vse številke iz določenega obdobja; dobili so jih, razen tistih, ki naj bi pisale o tem. Kristina Lango (sestra Valentina Lipičarja) je šla celo v Venzzone, v Pušjo vas, in tam poiskala gostilno, kjer da je financar naredil samomor. Natakarica ji je potrdila, da se je to res zgodilo, vendar kaj več ni

mogla zvedeti. Sicer pa, kot se še danes spominja, se tudi ni mogla kaj dosti pogovarjati, ker so ji (najbrž karabinjerji) povsod sledili. Svojci obtožencev so iskali pomoči celo pri monsignorju Ivanu Trinku. K njemu je šla Štefaniya Vončina (hči Štefana Močnika). Spominja se, da je bil monsignor zelo vpluden in prijazen, vendar je bil tudi on »kot pravi Slovenec slabo zapisan pod fašizmom«. Seveda jim pomagati ni mogel prav nič.

Kot dopolnitev k tej različici, ki se je med ljudmi najbolj razširila, preberimo še, kaj je pisalo v Jutru 22. januarja 1933. Najprej je v članku opisan ves dogodek vse do obsodbe obtožencev. Potem bere-

»Med finančnimi stražniki, ki so konec novembra 1930 spremljali Cezarja Rastellija, je bil tudi Ivan Calareso. Že takrat je bilo ljudem v Kanalski dolini znano, da sta se Rastelli in Calareso sprla zaradi nekega dekleta. Po rimski sodbi je bil Calareso premeščen v Cerkno. Govorica o sporu zaradi ljubosumja med njim in 'fašistično žrtvijo' je že davno prenehala, ko se je nenadoma okrog božiča raznesla vest, da je finančni stražnik izvršil samomor. Obenem z njo pa se je razširilo vse do Kobarida na sever in do Čepovana pod Banjško planoto ljudska govorica, da je Calareso 30. novembra sam ustrelil svojega tovariša Rastellija, ki mu je prevzel dekle. Ljudje so pripovedovali še več, da je namreč Calareso še tik pred smrtjo dal pozvati duhovnika in se mu spovedal. Spovednik ga je pregovoril, da je svojo izpoved potrdil pred tremi pričami. Tako dokazuje ljudski glas, da je bilo 13 slovenskih fantov po nedolžnem obsojeno. Že pred letom dni, ko se je v Rimu vršil proces, je bila iz razprave pred fašističnimi sodniki zelo nejasno dokazovana krivda obtožencev. Celo obtožnica sama je ugotavljala, da obtoženci niso glavni krivci, marveč le sokrivci nekega Kamenščaka in njegovega tovariša Hvale, ki sta baje pobegnila. Pa tudi okoliščine, da se je

morala preiskava zavleči celih 15 mesecev, daje domnevati, da so bili obtoženci prav posebno preparirani za priznanje svoje 'krivde' pred posebnim sodiščem. Vprašanje je, ali je ljudska govorica resnična: če je, bo prej ali slej tudi izpričana. V vsakem primeru pa je nov dokaz, da soška dolina še davno ni očiščena in da celo 'železni' Tiengo ni mogel preobraziti slovenskega ljudstva.«

Pisec se pod ta članek v Jutru ni podpisal. In finančnemu stražniku, ki je naredil samomor, ni bilo ime Ivan Calareso, ampak Carlo Paulin, tako namreč trdi Ivan Jug, eden izmed 13 udeležencev tega procesa.

Ko se je razširilo med ljudmi, da je o tem samomoru pisal Gazzettino, so poskušali obtoženci in svojci storiti vse, da bi dokazali nedolžnost. Na podlagi vsega, kar so zvedeli, so zahtevali revizijo procesa. Vendar, tako pripoveduje Ivan Jug, so po letu dni dobili odgovor, da so vse preiskali in da ni res, da bi bil to storil kdo drug, temveč da so oni krivci. Nadzorni sodnik pa je dejal, kot je v nekem pismu napisal Ivan Jug, da vedo, da so nedolžni, ampak da na tisoče ljudi, ki jih obsodi posebno sodišče, ni nedolžnih; oni so pač samo izjema med tisoči. Izjema pa ni pravilo, zato jim posebno sodišče ni naredilo krivice, ker jih je obsodilo.

Doktor Lavo Čermelj, ki je vse svoje življenje posvetil boju proti fašizmu, je v svoji knjigi Slovenci in Hrvatje pod Italijo, v kateri je opisal mnogo nasilij, o obsojenih fantih in možeh iz Koprivšča napisal: »O njihovi nedolžnosti so bili prepričani vsi, ki so imeli z njimi opravka, od policistov, ki so jih zasliševali, do državnega tožilca in samega predsednika sodišča, ki je zavrnil izjavo obtožencev, da so nedolžni z besedami: 'Vemo, da ste nedolžni, toda mi ne moremo storiti ničesar!' Sam načelnik vlade je vedel, da niso krivi, toda hotel je, da se umor financarja kruto maščuje.«

Tudi maršal Tito je na veliki proslavi primorskih brigad na Okroglici 7. septembra 1953 govoril o fašističnih zločinih nad slovenskim in hrvaškim ljudstvom in o tem procesu dejal: »Februarja 1932. leta je bilo obsojenih pred posebnim sodiščem 13 fantov iz vasi Koprivišče pri Kalu nad Kanalom na Goriškem po konstruirani obtožnici, da so ubili italijanskega finančnega stražnika. Obsojeni so bili, čeprav so vsi vedeli, tako policijski organi kot sodišče, da so popolnoma nedolžni.«

Konec maja 1980 pa je novinar Marko Waltritsch v Primorskem dnevniku objavil pogovor s primorskim protifašistom Ivanom Lebanom, ki je mladost preživel na otoku Ponza, kjer se je s slovenskimi interniranci ob najrazličnejših priložnostih družil tudi današnji predsednik italijanske republike Sandro Pertini. Ivan Leban v tem pogovoru pripoveduje: »Še preden je Sandro Pertini prišel na Ponzo, je bil v zaporu s skupino slovenskih ljudi iz Kala nad Kanalom, tam jih dobro spoznal in menil, da niso bili krivi dejanja, katerega so jih obtoževali fašisti.«

Toda kljub vsem tem mnenjem, kljub vsej prepričanosti o njihovi nedolžnosti, je bilo 13 fantov in mož iz Koprivišča obsojenih na skupno 330 let zapore in približno tretjino teh let so odsedeli, ne da bi vedeli, zakaj!

Kot v ironijo so dobili celo terjatev za povračilo sodnih stroškov.

Ivan Jug še hrani dokument, v katerem piše, da znašajo njegovi sodni stroški 14 273 lir in 35 centezimov. Koliko je pomenila ta vsota, pa pove podatek: ko se je Ivanov oče leto dni kasneje izselil v Jugoslavijo, je vse svoje premoženje prodal za 12 000 lir, in sicer malo več kot 4 ha zemlje, 2 kravi, mezgo, vse kmečko orodje ter hišo in gospodarsko poslopje.

In še nekaj »primatov« tega procesa:

Rudolf Pregelj je bil obsojen na največ let, kar jih je posebno sodišče komu izreklo, če seveda izvezemo smrtno in

dosmrtno kazni. Pregelj je bil namreč na tem procesu 1932. leta obsojen na 30 let ječe, drugič, zaradi partizanščine, pa na 25, skupaj torej na 55 let! Štefan Močnik je verjetno bil ob obsodbi s svojimi 65 leti najstarejši obsojenec, Ivan Jug pa je predsedel najdelj, 13 let in 2 meseca. Sicer so obsojeni od časa do časa doživeli kako pomilostitev, ob kaki veliki obletnici ali »veselem« dogodku v kraljevi družini in podobnem.

Ob koncu:

Zapisano naj bo skromen spomin na 13 Kopriviščanov, ki so po nedolžnem plačevali za dejanje, ki ga je storil kdove kdo in kdove zakaj. Še predvsem so plačevali, ker fašističnim oblastem zanesljivo ni bilo do tega, da bi odkrili pravega krivca. Bolj jim je bilo do tega, da bi obsodili kolikor mogoče dosti Slovencev, saj je tudi bil njihov namen Slovence narodnostno popolnoma zatreti. Zapisano naj bo tudi spodbuda vsem, ki kaj vedo o tem dogodku in o tem znašanju nad nič krivimi ljudmi, naj zapišejo vse kot pričevanje, kajti to je del trpljenja Slovencev pod fašistično Italijo, to je del njihovega upora pred potujčevanjem, to je del zgodovine primorskega ljudstva.

Ernesto Cardenal

In neki človek upa

*Policija išče nekega človeka.
In neki človek upa, da se bo ponoči
pretihotapil čez mejo.
Ime tega človeka je neznano.
Mnogo drugih ljudi je zakopanih v jami.
Ne imena ne rojstva teh ljudi niso znana.
Niti to ni znano, kje so te jame in koliko jih je.
Policija išče nekega človeka.
In neki človek upa, da bo danes ponoči odšel iz
Nikaragve.*

Zdaj več ne verjamem v boga

*Tvoj narod so zbrisali z zemljevida
in ni te več v Geografiji
Brez potnih listov odhajamo iz dežele v deželo
brez vsakršnih dokumentov
In ti si mi nekakšen hvaljeni bog
Zakaj zakrivaš svoj obraz
in pozabljaš da nas preganjajo
in da se upiramo?
Zbudi se in pomagaj nam!
Ne zaradi nas, da bi rešil sebe!*

Epitaf na grobu Adolfa Baeza Bona

*Ubili so te, vendar nam niso rekli, kje so te pokopali,
toda tvoj grob je vsa ta dežela,
ali še bolje: v vsaki dlani te zemlje,
kjer ne leži tvoje telo, vstajaš od mrtvih.*

*Mislili so, da so te ubili, obsodili na smrt.
Mislili so, da so te pokopali,
v resnici pa so samo zasadili semena.*

Ponarejeni Propertius

*Ne pojem o stalingrajski obrambi,
ne pojem o egiptovskem pohodu,
ne o izkrcevanju na Sicilijo,
ne o izkrcevanju na Sicilijo,
čez reko Ren.
Pojem le o osvajanju nekega dekleta.*

*Ni je osvojil nakit tvrdke Morlock,
ne parfumi iz Dreyfusove trgovine,
ne cvet orhideje v dragem zavoju,
še manj cadillac.
Osvojil sem jo s svojimi pesmimi.*

*In ona me ima raje,
čeprav sem siromašen,
kot vse Somozino bogastvo.*

Tukaj mimo je šel

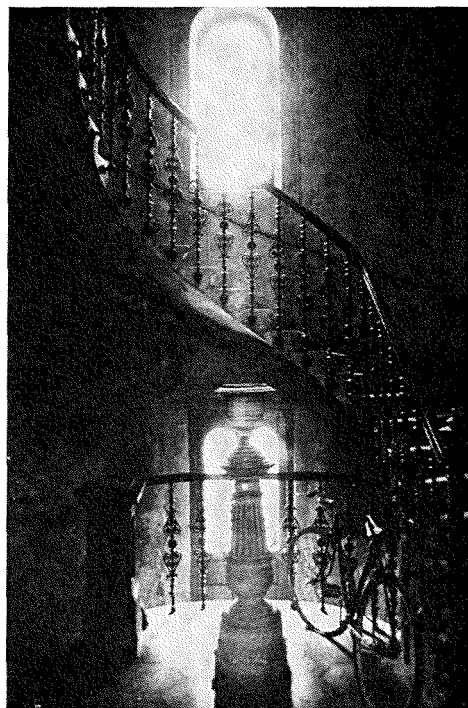
*Po teh ulicah je šel mimo brez posla in brez stanovanja
in brez prebite pare.
Samo pesniki, poddržalke in barabe so prepoznali njegove stihe.
Nikoli ni bil v tujini.
Zato pa v zaporu.
Zdaj je mrtev.
Nima nikakršnega spomenika.
Toda
spomnite se ga, ko gradite betonske mostove,
velike turbine, traktorje, posrebrene žitnice,
dobre vlade.
Kajti on je v svojih pesmih prečistil jezik svojega naroda,
s katerim se bodo nekega dne pisale trgovske pogodbe,
ustava, ljubezenska pisma in dekreti.*

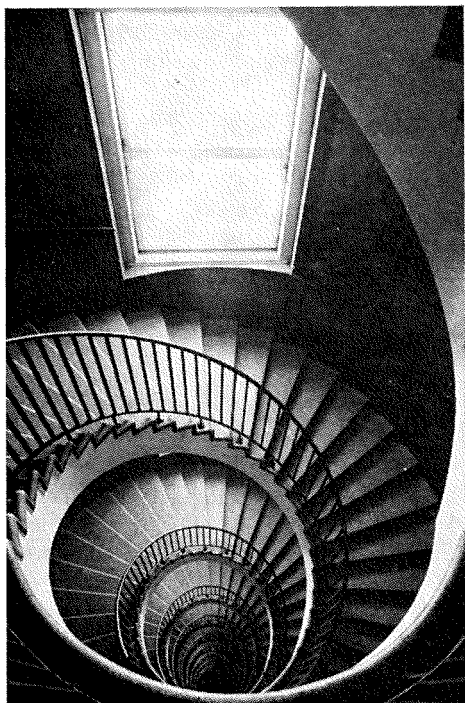
Ernesto Cardenal (1925) se je rodil v Nikaragvi. Študiral je književnost v Mehiki in v ZDA in začel v štiridesetih letih pisati pesmi. Končal je teološko fakulteto in na otoku Solentiname ustanovil svojo versko in politično komuno. Sodeloval je v sandinističnem gibanju in postal minister za kulturo v novi vladi, ki so jo ustanovili po Somozovem padcu. Izdal je več pesniških zbirk (Nični čas, Molitev za Marilyn Monroe, Slava ameriškim Indijancem, Orakel za Managuo, Psalmi). Leta 1980 je na knjižnem sejmu v Frankfurtu prejel literarno nagrado založnikov.

Izbor in prevod: Branko Šömen

Miško Kranjec, 1983

Kulturnopolitična misel kongresov Zveze komunistov Slovenije (2)

Franc Šali

6. kongres ZKS

Dejstvo je, da se kongresi komunistov vrstijo hitreje, kakor je komunistom mogoče uresničevati na njih sprejete dogovore, čeprav je ob vsakem še tako kritičnim očem mogoče zapaziti, da marsikaj so ob ne vedno najbolj zadovoljivih družbenih okoliščinah z osebnimi prizadevanji vendarle uresničili. Če je V. kongres odločno usmeril komuniste v nadaljnji razvoj samoupravljanja, je na VI. že bilo mogoče pretresati dobre in slabe sistemske rešitve, zlasti pa terjati prehod od načelne politične bitke za družbeno in gospodarsko reformo h konkretni »vojni, ki zahteva organiziranost in disciplino in v kateri pritiski in popuščanje peljejo k porazu in pomenijo nož v hrbet« ... kakor je ob neki priložnosti dejal Boris Kraigher. Omenjeni kongres je bil decembra osemindesetega leta v Ljubljani. Ta kongres je torej potekal v času ostre, rekel bi razredne konfrontacije samoupravno orientirane družbe z objektivnimi težavami in subjektivnimi nasprotovanji nosilcev tehnokratskih in etatističnih teženj. V kulturi je kongres opozoril predvsem na nekatere anarholiberalistične tendence in pojave ob sicer pozitivnih temeljnih premikih, ki so se pokazali v večji »pestrosti tematike in stilov umetniških del ter v širšem soodločanju umetniških ustvarjalcev v samoupravnih organih ki so vplivali na formiranje in ustvarjanje kulturne politike«, kakor je zapisano v poročilu (VI. kongres ZKS, Poročilo o delu CK ZKS med V. in VI. kongresom, str. 25). V njem je tudi opozorjeno na izredno težaven problem »selekcije dobrega od slabega, vrednega od nevrednega« (prav tam, str. 25). V takšnem družbenokulturnem ozračju so se močno razraščale teze o tem, da je vredno tisto, »kar grupa sama proglašča za kulturni dosežek, za novo za moderno« (prav tam, str. 25). V takšnem položaju je zveza komunistov terjala »svoboden boj mnenj« in to, da se ne izvajajo »politične diskvalifikacije«, pač pa, da se v vrednotenje umetniških del vključijo predvsem »umetnostni delavci«, saj imajo oni »prvi interes, da se nevredno in poprečno loči od vrednega in pomembnega« (prav tam, str. 25). Sramežljivo, še neizdelano je v poročilu zapisana misel o kulturi in kulturni ustvarjalnosti, ki morata biti pojmovani čim širše in v idejnem ter političnem interesu zveze komunistov, se pravi, da morajo biti komunisti aktivni v vseh tistih dejavnostih, »ki so usmerjene v celovito razvijanje humane osebnosti (kulturna asimilacija duhovnih in materialnih vrednot človeštva, kulturno-umetniško izobraževanje, kulturno življenje, kultura dela in delovnih navad, kultura vedenja in stanovanja)« (prav tam, str. 25). V poročilu je tudi zabeleženo, da se je tisti čas »CK ZKS ... še posebej ukvarjal s problemi založb, kjer je ekonomski pritisk grozil, da bodo iz programov izpadla prav dela, ki so najpomembnejša za dvig teoretične kulture prebivalstva ... Zavzel se je za večjo

družbeno podporo takim publikacijam, za močnejše sodelovanje ustanoviteljev pri programiranju založb in za večjo skrb komunistov za študij in širjenje teh izdaj» (prav tam, str. 25).

V okviru razmišljanja o graditvi samoupravnih odnosov je na nekatera aktualna vprašanja kulturne politike opozoril France Popit v uvodnem referatu. Omenil je očitke nekaterih, »da zveza komunistov nima in ne vodi kulturne politike, ker ne zavzema stališča do vsakega kulturnega dejanja in pojava ...« in pojasnil, da so »najtrajnejši in najgloblji element naše kulturne politike veliki naporji za socialistične, humane odnose med ljudmi«, in da se v tem »imamo za naslednike najnaprednejše tradicije slovenske in svetovne kulture, za izvrševalce kulturnega programa, kot ga je formuliral Cankar: ‚Boj za osvobodjanje ljudstva je kulturni boj...‘; drugi pomemben element kulturne politike« je zadovoljevanje kulturnih potreb celotne družbe, integracija kulture v celotni družbenoekonomski razvoj Slovenije ustvarjanje pogojev za nadaljnji razvoj obstoječih kulturnih institucij, spreminjanje običaja iz objekta, ki ga je treba ‚kulturno zadovoljiti‘, v nosilca samoupravne svobodne kulturne politike — pri tem gre tako za poklicne kot amaterske umetnostne institucije in društva, za obsežen program založb, za kulturne domove, za sredstva množične kulture in podobno...; tretji element naše kulturne politike je širjenje kulturnih potreb ljudi...« (prav tam, str. 71). Nato je v referatu omenjenih nekaj uspehov, recimo »zvišanje izobrazbene strukture prebivalstva, ... rast vpliva množičnih sredstev, zlasti radia, televizije, pa tudi filma«, na ljudi, razvoj »ozračja resnične svobode« in pluralizma, kar naj bi bil »četrti dosežek naše kulturne politike« (prav tam, str. 71). Z vsemi sredstvi pa se bomo bojevali »proti temu, da bi kdorkoli ogrožal svobodo umetniške ustvarjalnosti, ko bi v umetniški obliki obnavljal ali propagiral tiste reakcionarne ideje, ki so družbeno že premagane in v nasprotju z ustavnimi določili, kot na primer versko, nacionalno ali rasno diskriminacijo, obnavljanje strankarskih sistemov, dialog z belogardizmom...; javno, odprto in ostro kritično se bomo opredeljevali proti nihilizmu, moralnemu razkroju, netenju nezaupanja v človeka« ..., proti »surovosti in brezobzirnosti«, je rekel Popit in strnil misel, češ da »temeljna nevarnost za kvalificirano in strpno polemiko na kulturnem področju ni monopol socialističnih sil, pač pa so to tako imenovane grupe za pritisk, ki hočejo z osebno diskvalifikacijo in z drugimi sredstvi pritiska vsiliti družbi svoj monopol« (prav tam, str. 71 in 72).

Zelo zanimiva in vsebinsko bogata razprava o kulturi in kulturni politiki je seveda bila v komisiji za idejna vprašanja kulture, prosvete in znanosti. Pričel jo je France Hočevár. Ta je v uvodu opozoril na izredno velik vpliv teh dejavnikov na družbeno zavest in razvoj celotne naše družbe. Poudaril je tudi, da so za »zvezo komunistov posebno pomembni družbeno-ekonomski odnosi, ki na teh področjih nastajajo...« (prav tam, str. 213). Kljub takšni uvodni intonaciji je razprava segla bolj v ključna idejnoteoretična vprašanja kulturne politike, seveda povezujoč ta vprašanja z dejanskimi družbenimi oziroma družbenokulturnimi razmerami.

Boris Majer je razpravljal o politiki in kulturi in o razmerju med njima. Zanj je politika »v svojem najglobljem bistvu izraz človekove ustvarjalne svobode, ki pa hkrati skriva v sebi tudi možnost onemogočanja ali celo uničenja človekove svobode, njegove ustvarjalnosti in avtonomne samoodgovornosti« (prav tam, str. 213). Ta protislovna narava politike je historično pogojena, zato pravi, da »izvira iz razredne razklanosti človeške družbe v njeni dosedanji zgodovini, iz protislovja razrednih in skupnih interesov (prav tam, str. 213). To protislovje ima »ekstremna pola«, pravi Majer, »ki pa se dotikata in prehajata drug v drugega« in ju poimenuje

z anarhijo in tiranijo. Samoupravljanje mu pomeni enega izmed načinov razreševanja tega ... protislovja. Politika kot »izraz človekove ustvarjalne svobode« je »način in sredstvo samoupravljanja človeka« in takšna s kulturo ne more biti v protislovju, pač pa, pravi Majer, »lahko obstoji nasprotje med določeno politiko in določen kulturo«, ki to toliko bolj, »kolikor bolj prihaja določena konkretna politika« ali »konkretna manifestacija kulture« v nasprotje z »bistvom politike same« oziroma »z bistvom same kulture« (prav tam, str. 214). Važna je naslednja njegova misel: »Če so strukturni momenti politike odkrivanje možnosti, zamišljanje koncepta in boj za njegovo uresničenje, tedaj je jasno, da je tako pojmovana politika neločljivi sestavni del kulture same« (prav tam, str. 215). Gre torej za eno od dimenzij samoupravljanja človeka, za drugačno, kakor je znanost ali kakor je umetnost, vendar ne do tolikšne mere drugačno, da bi bilo mogoče med bistvom politike in bistvom kulture, še posebej umetniškega ustvarjanja, videti načelno protislovje, pač pa, pojasnjuje Majer, »obstoje tako znotraj politike, kakor znotraj kulture možnosti zlorabe politike za onemogočanje svobode kulturnega ustvarjanja, kakor tudi možnosti za zlorabo kulture za konservativne in proti socialistične politične cilje. Tako v politiki kot v kulturi obstoje možnosti za uzurpacijo in zlorabo družbene moči« (prav tam, str. 216). Nato Majer prikaže, v čem vidi bistvo politike oziroma kulture kot dveh izrazov človekove ustvarjalne svobode. Pri prvi gre za »mnóštvo ali pluralizem centrov pobude«, ... za »pluralizem samoupravnih subjektov«, pri drugi, še posebej pri umetnosti, pa za »pluralizem umetniških konceptov, stremljenj, stilov, smeri, toda hkrati tudi stalen, nenehen boj proti monopolističnim tendencam posameznih skupin in proti možnostim njihove zlorabe za protisocialistične politične cilje« (prav tam, str. 216).

Majer strne misel, češ da se komunisti »ne odpovedujemo idejnemu boju na področju kulture« ..., da bo potreben »trd in vztrajen boj za resnično umetniško in strokovno kvaliteto«, da bo ta boj zahteval tudi »diferenciacijo ... znotraj vsake generacije, znotraj vsake umetniške skupine, znotraj vsakega v kulturi prisotnega in kulturo ustvarjajočega posameznika« ... ter da mora ta prispevati k temu, »da se ustvarjalna energija naše kulturne tvornosti ne bo razsipavala v jalovih in brezperspektivnih obračunavanjih med skupinami in posamezniki, temveč da se bo usmerila v ustvarjanje resničnih vrednot in resnične kulture« (prav tam, str. 217).

Ciril Zlobec je načel vprašanje »razcepljenosti v slovenski kulturi«. Ta je po njegovem posledica dejstva, »da je naša družba resnično vsak dan bolj demokratična«. Pravi, da »v kulturnem in umetniškem življenju moremo in moramo govoriti o različnih, tudi nasprotujočih si interesih, o skupinah, med katerimi sodelovanje dejansko ni mogoče, o ustvarjalcih, ki so vsak zase pomemben element celovitosti slovenske kulture ... lahko celo govorimo o razveseljivem razmahu ustvarjalnih sil, o novem zagonu, ki vse bolj izpodriva še pred nedavnim za Slovence tako značilno pasivnost ..., o nastajanju novih odnosov, ko postaja stalna konfrontacija starih in novih nasprotij neizogibna zakonitost razvoja« (prav tam, str. 217 in 218). Nato Zlobec izrazi prepričanje, da je prišel čas, »da poskušamo vzpostaviti nove odnose tako znotraj same kulture kakor v njeni povezanosti z drugimi področji našega javnega življenja, zlasti politike, da skupaj oblikujemo moderno, sedanjim razmeram in razvoju ustrezno kulturno politiko ...« (prav tam, str. 218). Ocenjujoč duhovno stanje omeni, da »v našem kulturnem prostoru živi in deluje ... več idej in nazorov o kulturi in umetnosti, da se je uveljavilo več kriterijev, ki žive vsak zase, pa tudi drug mimo drugega, in tudi kriterij, ki odklanja sleherne kriterije« (prav tam, str. 218). Po njegovem »demokratično ozračje ne samo, da omogoča, temveč naravnost terja, da se vse te različne ideje in nazori med seboj soočijo

in v tem medsebojnem soočanju demokratično preizkusijo svojo moč in globino svojih korenin v našem času, v naši konkretni današnji slovenski družbi» (prav tam, str. 218). Zlobec se zavzame za humanizem kot idejno osnovo, s katero bi morali komunisti vstopati v »konfrontacijo«. Takole pravi: »Osebnostno menim, da moramo v tem okviru ponovno spregovoriti o humanizmu kot ideji in obliki naših medsebojnih odnosov, o humanizmu, ki je izraz občutij in potreb tudi današnjega časa, torej o modernem, odprtem, neposvečenem, laičnem humanizmu, ki se stalno obnavlja in vsrkava vase vse, kar resnično humanega prinaša tudi novi čas, ne pa samo to, kar smo podedovali iz preteklosti in po nepotrebnem spremenili v svetinjo» (prav tam, str. 218). Razmišljanje sklene z opozorilom, »da je takšno pristanjanje na skupno idejo humanizma ... samo idejna osnova ... ne pa hkrati že tudi estetska ocena« (prav tam, str. 219).

O kulturi je bilo še nekaj razprav. Nada Gaborovič je opozorila, da »družba ne sme zanemarjati kulture. Sprejemati jo mora slehernik, zato je treba razvijati kulturne potrebe že pri predšolskem otroku ... Polikulturna vzgoja bi zgladila marsikatero nesoglasje, kulturni delavci pa bi prenehali tarnati nad nevzdržnim stanjem ... Delavski razred ne sme biti samo in zgolj potrošnik kulture ... Biti mora aktivni subjekt, kultiviranje upravljalcev pa je pogoj za nadaljnji razvoj proizvodnih sil ... Delovnim ljudem je treba odpreti možnosti kulturnega delovanja, kot je treba omogočiti po drugi strani tudi kulturnim institucijam normalno delovanje ... Tako imenovani klasični potrošnik kulture danes ni več izključno prebivalec središča, kakor ni nepotrošnik izključno prebivalec periferije ... Za oba pa postaja vse bolj značilno, da iz nekakšnega golega udobja raje obsedita pred televizorjem, namesto da bi se odločila za koncert v dvorani, za gledališko predstavo, muzej, razstavo ... Kot zgolj televizijski gledalec, pogostoma usmerjen le k tuji oddaji, izgublja naš človek smisel za lepoto domačega jezika, za materinščino nasploh ... Takšno stanje ne ustreza družbenim smotrom in je v nasprotju s tradicijami delavskega, kulturnoumetniškega delovanja ... Če se spomnimo velikega zagona in poleta amaterskih kulturnih skupin, ki pa jim iz leta v leto zanos upada in plahni, lahko samo obžalujemo, da smo kar nekam sramežljivo prenehali misliti o viziji sveta, ki nam je bil nekoč ideal humanega, široko odprtega in neločljivo s pojmom kulturnih, nenehno rastočih prizadevanj povezanega vzora sveta. Knjižnice, razstavni saloni, galerije, muzeji in predavalnice nimajo niti zavidanja vrednega položaja niti ne obiskovalcev, kot bi bilo želeli. V gledališče privablja le še razglašena komedija ali glasbena igra širši krog ljudi, izvirne pesniške zbirke ostajajo na policah knjigarn, proza pritegne samo, če obljublja kaj za povprečni okus. Z izdajanjem plaže in pogrošne prevodne literature gojimo zaradi dobička slab okus in slaboten za dobro pri potrošniku ... Vse preveč in le zgolj zaskrbljeno listamo po statistikah in ugotavljamo, kako nazadujeta kulturnoumetniška dejavnost in potreba po njej ...; namesto tega bo treba odločno reči in storiti ...; pogoji so veliko ugodnejši, saj se je število kulturnih institucij zelo povečalo, z njim število kulturnih delavcev, okoliščine so naklonjene ... Treba bo le iskati in najti pravo pot od kulturne dobrine do potrošnika in obratno ... Ta naloga čaka prav zvezo komunistov, ki mora biti sposobna spodbujati in usmerjati družbena dogajanja, ki mora ustvariti pogoje za socialistično družbeno aktivnost vseh komunistov in najširšega kroga delovnih ljudi, mora znati podpreti vsa kulturna prizadevanja, ki se odpirajo družbi in času, vsem pojavom v kulturi, kulturi kot celoti, izvirni ali reproduktivni ... Prav tako naš čas naravnost terja, da se uredijo odnosi med kulturo in gospodarstvom ... Pomanjkanje potreb po kulturi in temu nasproten nenormalen porast potreb po osebni standardu ustvarja nesorazmerje, ki ne le

da je za družbo škodljivo, temveč pušča daljnosežne posledice ... Zveza komunistov, prav tako pa tudi druge organizacije in kulturne institucije, podjetja, občinske skupščine, bi v prihodnje morali sistematično reševati kulturno problematiko na temelju načrta, ki bi potrdil, da je kultura sestavni del družbene dejavnosti, da je uveljavitev delavskega razreda v kulturni sferi bistveni del poslanstva ZK. V nobenem problemu, ki se je začel razraščati po našem kulturnem, to je družbenem prostoru, zveza komunistov ne bi smela molče stati ob strani, saj bi morali njeni člani svoje misli primerjati, tehtati in presojati ob najbolj pretehtanih in dognanih, ki jih mora znati posredovati ZK; smotrna, enotna kulturna politika naj bi bila njena bodoča naloga« (prav tam, str. 219 in 220).

Ivan Potrč je izrazil prepričanje, kako ni v naši umetnosti »preteklega in današnjega časa nič takšnega, da se ne bi mogli razumeti in se tudi prenašati« (prav tam, str. 221). Nato je povedal, da »umetniško izpričan izraz ne pozna generacij, oblika in način sta samo odsev časa; ta skupni imenovalac umetniško izpričane izraza more sicer biti nenehno nov in se more spreminjati, ali za ta in isti in skupni umetniško izpričani imenovalac ni gorelo in ni izgorelo eno samo človeško srce, se ni stiskalo v brezupu eno samo človeško upanje — za ta skupni imenovalac, ki je bil isti tako pri Prešernu in pri Kosovelu, so mogle oditi na barikade vse tako imenovane literarne generacije pred dobrim četrstoletjem, od Župančiča in do Minatija in Petra Levca, se pravi, da je moglo iti na partizanske barikade — vse, kar nas poštenih je ljudi; in rad bi povedal, kako mora za ta in isti skupni umetniški imenovalac iti na kakršnekolikoli barikade vsaktera tako imenovana literarna generacija današnjih dni, ki bo hotela peti in s pesmijo osvajati — kajti kdor pesmi obnavlja, ne poje več zase. Pesem je odraz naših čustev, a tudi naše misli, in če smo včeraj klicali z ljudstvom na upor in hkrati začutili s človekovim zanosom in z njegovo stisko v revolucionarnem času — nikoli je ne bomo zadosti izpovedali in izpričali, pa moremo danes, in to z rodovi, ki prihajajo, enako čutiti z vero, z razočaranjem, a tudi z obupom današnjih ljudi, a hkrati tudi s hotenjem našega socialističnega sveta ali socialistične družbe, ki bi hotela ustvariti svobodno sproščeno človekovo osebnost: samo v rodovih, ki prihajajo, bo moglo v krvi in mesu zaživet, da si svoj gospodar in da moraš sam odločati. To je počasna pot; ne živimo ločeno in osamljeno v novi deželi, a tudi sami smo otroci včerajšnjega sveta in včerajšnjih predsodkov; vendar pa mislim, da za to pot za zdaj najbrž niso potrebne barikade, da jo uresničimo, kajti to je pot nenehnega osveščanja človeka in notorične vere vanj ... — to leži na naših ramenih in to bo obležalo tudi na rodovih, ki prihajajo, le da je ta pot napornejša od vsaktere revolucije in da je potrebno dosti potrpljenja z njo — ne da se je preskočiti na barikadah, počasi — z znanjem in zaupanjem — jo je potrebno osvajati« (prav tam, str. 221).

Nato je Potrč nadaljeval, da ga »ob tem, ko smo začeli reševati našo kulturo, predvsem pa tudi književnost z generacijskimi načeli in metodami, zaskrbljuje izrazito politični način tega reševanja ali prikazovanja«, iz česar »ne more nič žlahtnega ne vzkliti in ne zrasti« ..., kajti, »eno so hotenja, drugo je trdo delo, drugo je znati izpovedati svoja in tuja občutja in hotenja ..., mislim, da se ne da tako neznanosko poceni primerjati usode Cankarjeve erotike z namišljeno usodo tako imenovanih preservativnih književnih sfiženj ... Mislim, da se literaturo ogroža predvsem in vselej takrat, ko se nekoga protežira ... zaradi teh ali drugih trenutnih političnih konstelacij ...; in to bi hotel povedati ..., da po takih poteh ne bomo prišli do literature; občutje imam, da neka politika ni še nikoli tako porabila neke generacije, ki jo hoče po vsej sili zasnoviti, kakor se to danes dogaja z nekaterimi t. i. generacijami, ki prihajajo ... Vse to so nečedne reči« (prav tam, str. 221 in 222).

Zdenko Roter je razmišljal o veljavi »našega gibanja«, češ da »veljava našega gibanja in ideologije v kulturi, znanosti in prosveti zavisi tudi od prisotnosti vsega tega v nas samih« ...; recimo, če naj bo »humanizem tista osnova, obvezujoča ali pa vsaj privlačna osnova za nastop komunistov na kulturnem področju ... , bo beseda komunistov o kulturi in v kulturi imela odziv le, če bo veljalo prepričanje, da velja kultura nekaj tudi v sami 'zvezi', da so komunisti kulturni v odnosih med seboj in seveda tudi v odnosih do drugih, da veljajo kulturne vrednote ne le za druge, marveč tudi med komunisti ...; dialog v kulturi je vsekakor načelo, za katerega se kot komunist zavzemam; dialog pa seveda predpostavlja enakopravnost sobesednikov. Predvsem veljajo avtoritete argumentov in ne argumenti avtoritete ...; ta dialog ni razvit v sami zvezi komunistov, če se drugačnim pogledom v 'zvezi' mnogokrat pritaknejo različni vzdevki v stilu politične diskvalifikacije« (prav tam, str. 223).

Dimitrij Rupel je razpravljal o »naravi umetnosti in o kulturni oziroma umetniški produkciji«, o »dialogu in obračunu« ter o »amaterski dejavnosti«. O prvem vprašanju je menil, da je nastal »pri nas, v naši kulturi nesporazum ... , da je naše pojmovanje umetnosti še vedno pojmovanje mitične dejavnosti ... To je recimo očitno v pojmovanju pisateljske osebnosti, saj je pisatelj še vedno neke vrste polbog, ki ustvarja v stiku z nekimi tajnimi silami« ... Nato je opozoril na teorijo, ki »se zavzema za to, da bi osvobodili kulturo različnih pomenov, ki jih je umetnosti pritaknila oziroma podtaknila preteklost«, češ »da eno najbolj pomembnih spoznanj te teorije, ki je hkrati kritika vseh prejšnjih teorij razumevanja umetnosti in jezika, je nedvomno spoznanje, da smo doslej posvečali vse preveliko pozornost smislu in pomenom, ki jih prinašajo umetniška dela«. Glede drugega vprašanja je Rupel izrazil misel, »da o obračunu (čutim, da nekateri tovariši še vedno namigujejo na to, da hočejo generacije med seboj obračunavati) ne moremo govoriti čisto resno«. Gre pa po njegovem, »za težavo pri razumevanju in komunikaciji«. Mislil je, da gre v zvezi z generacijskim konfliktom bolj za politično kot znanstveno kategorijo, ki pa jo vseeno »kaže uporabljati za ilustracijo spora, ki mu najbrž ni vzrok mlada generacija ...; namreč, pravi, »vrsta realnih dejstev te družbe je prisilila današnjo mlado generacijo, da se počuti ogrožena kot celota ...; mladi ljudje v tej družbi kar vsi po vrsti občutijo nemoč prodrati do primerne zaposlitve, do ustreznega mesta v delovni organizaciji, do priznanja za svoje delo, bodisi da je to delo umetniške ali kakšne druge narave ...; obrtniška miselnost in ekonomski nihilizem delujeta prav grozljivo ...; namigovanje, češ, da je za samomore odgovorna pesniška muza ali sumljiva znanost, ki prihaja iz univerze, so mojstrski izdelek nekaterih arhitektov družbene modrosti, ki pa seveda nimajo nobene zveze z resnično prizadetostjo ali energijo, ki bi poskušala prisluhniti družbenim in težavam posameznikov z občutljivim ušesom; ... danes stojita nasproti mlada in stara generacija. Ne mlada in stara samo po letih, temveč po načinu mišljenja«. V zvezi s tretjim vprašanjem je Rupel dejal, da se mu zdi »gojenje amaterske kulture izredno важно«, k temu pa še dodal, sklicujoč se na razpravo tovarišice Gaborovičeve, da ne smemo pozabiti, »da ima lahko literatura oziroma kultura za množice, množična kultura, zelo nevarne implikacije. Znotraj te kulture je nujno premisliti tudi vlogo tako imenovane škandalozne literature, nizke literature, plaže; in zdi se mi, da ne moremo kar preprosto zamahniti z roko in reči, to ni pomembno, o tem se ne splača govoriti. Mislim, da je takšna literatura nujnost. Dokler živimo v družbi kapitala in boga, pristajamo na odtujitev. Idealno bi bilo, če bi vsi brali Dostojevskega, toda zdi se mi, da James Bond bolj učinkovito razrešuje človekovo nervozo in njegove potisnjene instinkte. In če nekateri božji navdihnjenjenci še vedno pišejo

vrhunsko literaturo, polno visokih smislov in štrlečih idealov, je potrebna tudi nizka literatura, polna škandaloznega seksa, nasilja in kvant...» (prav tam, str. 224 do 226). Tako Rupel!

Zoper slednjo možno orientacijo komunistov v kulturni politiki se je močno zavzel tudi Vladimir Pavšič-Bor. Terjal je, da se slovenski komunisti tudi v prihodnje zavzemajo, »da bosta dobila prednost tisto delo in tista dejavnost, ki utrjujeta v človeku zavest o smiselnosti njegovih ustvarjalnih naporov, usmerjenih k višjim, veljavnejšim smotrom človeka in družbe«. Posebej je poudaril, da s tem ne zagovarja »uradnega optimizma, ki smo ga ravno mi, če hočete, moja generacija, kmalu po vojni, občutili kot nekaj skrajno neprijetnega, kot nekaj, kar zelo resno ogroža svobodo ustvarjanja«, kajti, prvi: »Nisem za take vrste optimizem, pač pa sem proti obveznemu nihilizmu«. Nato je v polemiki z nekaterimi poizkusi, da se vnašajo v družbeni prostor dezinformacije v zvezi z razpoloženjem Društva slovenskih pisateljev do teh vprašanj, pribil, da nihče od pisateljev, ki so mu predložili v podpis izjavo »Demokracija — da, anarhija — ne!«, podpisa ni odklonil. Na koncu se je zavzel, da se v resolucijo jasno zapiše, da »slovenski komunisti se bomo zavzemali, da bosta dobila podporo — ne prednost — tisto delo in tista dejavnost, ki utrjujeta v človeku zavest o smiselnosti njegovih naporov itd.« Predlog je podkrepil z osebnim prepričanjem v to, »da je vsako umetniško delo, obenem tudi utrditev zaupanja v človeka, saj je izraz kreativnih moči, možnosti človeka, manifestacija njegove pomembnosti v svetu, v kateri vidijo nekateri samo absurd, kot da ni v bistvu tega sveta lahko tudi nekaj, kar ima svoj cilj in svoj namen, ne da bi se sam kozmos tega zavedal (prav tam, str. 267).

Kakor bomo videli, kongres izhodišč kulturne politike za prihodnja štiri leta ni izoblikoval v nekakšnem liberalističnem ali komercialno potrošniškem duhu. Komunisti so se odločno uprli in odklonili nekvalitetno »kulturno« proizvodnjo. To je mogoče razbrati tako iz poročila o delu komisije za idejna vprašanja kulture, prosvete in znanosti, kakor iz resolucije. Marjan Tavčar, ki je bil poročevalec na sklepni plenarni seji VI. kongresa, je povzel ključne misli razpravljalcev, ki so jih sprejeli delegati v komisiji. Tako so sprejeli tezo, »da med bistvom kulture in bistvom politike ni načelnega protislovja«, pa tezo o pluralizmu »umetniških konceptov, stremljenj, stilov in smeri« in nenehnem boju »proti monopolnim tendencam posameznih skupin in proti možnosti njihove zlorabe«. Prav tako je bilo sprejeto izhodišče idejnega boja komunistov za »uveljavitev marksističnega, umetniškega in estetskega koncepta«, in sicer, »v takšni atmosferi v našem kulturnem prostoru, ki bo omogočala, da se bodo optimalno uveljavile in razvile vse obstoječe in potencialne ustvarjalne sile na področju kulture in da bodo hkrati brez pritiska od zunaj same sposobne diferencirati umetniško od neumetniškega, pristno od nepristnega. Ta boj zahteva diferenciacijo, toda ne diferenciacijo med generacijami; ta boj zahteva diferenciacijo znotraj sleherne generacije in znotraj sleherne umetniške skupine«. Nadalje je v sklepni besedi predstavljena ocena, »da je naša družba resnično vsak dan bolj demokratična«, da je treba uveljaviti »stalno navzočnost kritike in politike, katerih naloga je razčiščevanje nasprotij... Potrebna je kritika vsega obstoječega, tudi v umetnosti in kulturi, to je nujnost sedanjega trenutka...«. Ta naj poteka »predvsem znotraj kulture same ..., z veljavo avtoritete argumentov in ne argumentov avtoritete« ..., pri čemer bi se morali komunisti najprej otresti slabosti, da »različnost pogledov presegamo z metodo diskvalifikacije«. V zvezi z mestom kulture v družbi je poročevalec poudaril mnenje komisije, da kultura ne more živeti ... zunaj družbe, ... delavski razred pa obstajati zgolj kot njen potrošnik, saj »mora biti aktiven subjekt« ... Tudi ne gre za razširjanje kulturne plaže, ampak

resničnih »kulturnih vrednot«, za kar so še posebej odgovorni komunisti (prav tam, str. 451 do 456).

In zdaj še nekaj bistvenih značilnosti sprejete resolucije za področje kulture. Zapisano je, da sta »kulturna ustvarjalnost in človekova kultura ... bistveni prvini samoupravne socialistične družbe in njena neločljiva sestavina, svoboda ustvarjalnosti pa sestavni del boja za osvoboditev človeka«. S teh izhodišč se komunisti bojijo za družbene in ekonomske temelje svobode, ... za program kulturnega razvoja Slovenije ... za razvoj samoupravljanja na kulturnem področju, ... za udeležbo množic v kulturnem življenju, ... za razvoj amaterske kulturne dejavnosti, ... za prežemanje nacionalnih kultur vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, ... za odprtost nasproti svetovnim kulturnim tokovom in z vključevanjem vanje, ... za to, da bosta dobila prednost tisto delo in tista dejavnost, ki utrjujeta v človeku zavest o smiselnosti njegovih ustvarjalnih naporov, ki sta usmerjena v višje, veljavnejše cilje človeka in družbe ... Odločno pa odklanjamo vse pojave nekvalitetne 'kulturne' proizvodnje, kakršna streže najnižjemu okusu« (prav tam, str. 532).

7. kongres ZKS

V aprilu 1974. leta so se komunisti ponovno zbrali, zdaj na svojem VII. kongresu in ob pregledovanju dokumentov s tega kongresa bomo videli, kako se je zveza komunistov bojevala za socialistično samoupravno kulturo, za rast kulturne aktivnosti množic, za svobodo ustvarjanja in humanistično kulturno izročilo. V poročilu o delovanju ZKS za samoupravni socialistični razvoj naše družbe je v uvodu ocenjeno, da so se v obdobju med 6. in 7. kongresom zaradi ustvarjanja takšnih objektivnih in subjektivnih razmer, ki so omogočale delovnim ljudem v večji meri upravljati s celotnim družbenim življenjem in razvojem, okrepile sile samoupravljanja. Tako so se gospodarski in družbeni odnosi spremenili »z namenom, da bi delavski razred odločal o vseh rezultatih svojega dela«; utrdila se je ideja o neuvrčenosti, okrepila so se prizadevanja za mir v svetu, nadaljevali smo z razvojem proizvodnih sil in z oblikovanjem samoupravnega sistema itd. — vse to pa je prispevalo tudi k rasti »socialističnih medčloveških odnosov na podlagi ustreznega družbenega vrednotenja dela in solidarnosti med delovnimi ljudmi« (VII. kongres ZKS, Politično poročilo CK ZKS o delovanju ZKS med VI. in VII. kongresom, str. 11). Proces nadaljnje demokratizacije ni potekal gladko, spomnimo se »cestne afere«, ki »je bila med drugim tudi izraz krepitve republiškega etatizma, birokratskih teženj v državnih in upravnih organih ter tehnokratskih teženj v vodstvih gospodarskih organizacij in še posebej v bančništvu in veliki trgovini, za svoje cilje pa sta jo izkoriščali tako tuja propaganda kot belogardistična politična emigracija z oživiljanjem ideje o narodni spravi«, in šele po zlomu teh sil je bilo moč nadaljevati z oblikovanjem »takšnih družbenopolitičnih razmer in odnosov v naši družbi, v kateri bo delavski razred oziroma delovni človek vse bolj sposoben gospodariti z rezultati dela ter obvladovati celoten proces družbene reprodukcije« (prav tam, str. 15 in 16). Zmagati v tem spopadu z nacionalističnimi, protisamoupravnimi tendencami, je bilo mogoče, ker nacionalizem v delavskem razredu in pri večini delovnih ljudi ni našel opore, saj je v svojem bistvu nehumano, protiljudsko početje. Svoj izraz so dobila tovrstna družbena nasprotja tudi v duhovnem prostoru kulture. Del kulturne inteligence je bil močno orientiran v spopad z vsem obstoječim ..., »kritiko vsega obstoječega so spremenili v dogmo« (prav tam, str. 29), s totalnimi napadi na zvezo komunistov in institucije samoupravne socialistične demokracije

so pravzaprav ovirali kritično presojanje dejanskega stanja stvari in boj za nadaljnje revolucioniranje odnosov. Komunisti v kulturi so se tem težnjam slabo upirali, nekateri so jim celo nasledili, zlasti tisti, »ki jih je strah dogmatizma, ne zavedajo pa se, da s svojo popustljivostjo pred anarholiberalizmom — dogmatizem le izzivajo in ga celo krepijo« (prav tam, str. 29); tako »zveza komunistov pogosto ni reagirala na poplavo raznih mnenj in teženj, naperjenih proti socializmu ...; po nepotrebnem se je branila pred očitki, češ, da duši različna mnenja« ..., medtem pa so »publicistiko polnili samogovori raznih socializmu in samoupravljanju nasprotnih klanov in klik« (prav tam, str. 28). Kljub jasnim stališčem, sprejetim na VI. kongresu, glede odnosa do nekvalitetne kulturne proizvodnje, kakršna streže najnižjemu okusu, komunisti v obdobju do VII. kongresa niso uspeli bistveno zaježiti produkcijo in distribucijo tovrstne plaže. Še več, v tem času se je še okrepila miselnost, ki je ponujala »ljudem nekulturo z izgovorom, da so potrebna sredstva za kulturo« (prav tam, str. 28). Temeljni kulturno-ustvarjalni duhovni tok pa je šel vendarle v korak ali je celo idejno ter akcijsko sodeloval v prizadevanjih delovnih ljudi in zveze komunistov za nadaljnji razvoj in utrditev socialistične samoupravne demokracije, zato so tudi bili v razvijanju samoupravljanja v kulturi doseženi pomembni rezultati; »Dosegli smo visoko stopnjo svobode umetniškega, znanstvenega in teoretičnega ustvarjanja, okrepili njegovo institucionalno, materialno in kadrovsko osnovo« ..., vidni pa so tudi uspehi »v prizadevanjih za dvig kulturne ravni delavskega razreda« (prav tam, str. 28). Takšen pozitiven izid je bilo mogoče doseči zato, ker je zveza komunistov kljub prej omenjenim slabostim ob močni podpori demokratičnih ljudskih množic in pretežno humanistično usmerjene inteligence uspela nadaljevati s prizadevanji za »izgrajevanje in uresničevanje samoupravnega koncepta kulture, s ciljem, da bi bil delavski razred vedno bolj vsestransko in živo navzoč v kulturi« (prav tam, str. 119). Tako je bilo obdobje po VI. kongresu »začetek prehoda od državno-administrativnega k samoupravnemu usmerjanju kulture« (prav tam, str. 120). Začela se je uveljavljati kot »enakopravno področje združenega dela« in »kot eden izmed pogojev za osvoboditev dela in človeka« (prav tam, str. 120). Važna je naslednja misel: »Kulturne politike nismo zoževali zgolj na kulturne dejavnosti ali na kulturne zavode, niti samo na kulturne skupnosti, temveč smo opredeljevali kulturo v najširšem pomenu besede kot način življenja in dela vseh in vsakogar, celotne naše samoupravne socialistične skupnosti. Kulturne skupnosti naj bi bile zgolj izhodišče in sestavina mnogo širšega družbenega procesa, ki naj postopoma privede do zgodovinske rešitve razmerja med kulturo in družbo, med kulturnimi ustvarjalci in del. razredom oz. delovnimi ljudmi« (prav tam, str. 120).

Navzočnost delavskega razreda v kulturi in oblikovanju dolgoročnega programa kulturnih dejavnosti sta bili temeljni nalogi za delovanje vseh članov zveze komunistov po VI. kongresu. V poročilu je zapisano, da takšna »osnovna usmeritev v kulturni politiki ni bila dovolj jasna in ne dovolj oblikovana, saj je v bistvu šlo za pionirsko delo, ki mu je dala pravno podlago šele nova ustava. Odtod omahovanje, odpori, pa tudi zmotne ocene in odločitve. Vse preveč smo se ukvarjali z reševanjem navideznih in resnično zaostrenih razmer na posameznih področjih kulturne dejavnosti, namesto, da bi vztrajno in odločno vplivali na oblikovanje in uresničevanje kulturnih programov v temeljnih organizacijah združenega dela in v njihovih asociacijah ter v krajevnih in interesnih skupnostih, od katerih bo vedno bolj odvisno oblikovanje in uresničevanje celotne kulturne politike« ..., (prav tam, str. 123) še posebej zato, ker so s »samoupravnim povezovanjem kulture v družbene odnose, z decentralizacijo in demokratizacijo kulturnih pobud, deloma tudi virov financiranja kulturnih dejavnosti ..., močnejše kot kadarkoli doslej stopili v ospredje

krajevni interesi» (prav tam, str. 121), ki so sicer pogoj za demokratično nastajanje nacionalnega kulturnega programa in za nacionalno samoupravno kulturno organiziranost. Zaradi vsega tega, ne nazadnje tudi zaradi nepreseženih sredobežnih teženj »v samih kulturnih dejavnostih, tako znotraj ustanov kot tudi v okviru strok« (prav tam, str. 121), do programa kulturnih dejavnosti v republiki še ni prišlo, pač pa je bila ta čas že ustanovljena Kulturna skupnost Slovenije in seveda tudi temeljne kulturne skupnosti po občinah. V njih »se je že v tem obdobju, kljub sredobežnim težnjam, ... izrazila zahteva po jasnih izhodiščih kulturne politike, po načrtovanju kulturnega razvoja ... Postopno se je začela uveljavljati solidarnost ... Skupna skrb za kulturno rast slehernega delovnega človeka je postopno zmanjševala socialne razlike, do katerih je prihajalo zaradi neenakih možnosti pri sprejemanju in soustvarjanju kulturnih dobrin ter pri vplivanju na kulturno politiko ... Vse to je začetek nove kakovosti v razmerju med kulturo in državo, med kulturo in družbo. Država se postopoma umika; njeno nekdanjo vlogo prevzemajo kulturne in družbenopolitične skupnosti, vendar ne kot nova središča odtujene moči, temveč kot samoupravni organizmi, ki načrtujejo, oblikujejo in uresničujejo kulturno politiko in s svobodno menjavo dela prek družbeno nadzorovanega tržišča zagotavljajo tudi materialna sredstva za njeno uresničitev, vključno razširjeno reprodukcijo« (prav tam, str. 122). Ob teh pozitivnih družbenokulturnih premikih pa je v poročilu opozorjeno, da še vedno niso prevladane različne oblike »etatističnega posredovanja med materialno in duhovno proizvodnjo«, na eni strani in na drugi delovanje »tržišča kot stihijnega posredovalca rezultatov te proizvodnje«, pa »tehnokratske težnje v delovnih organizacijah«, dalje, da še obstajajo pojavi »tradicionalne hierarhične delitve med visoko in amatersko kulturo, ki se izražata v obliki elitne in množične kulture, zapiranja kulturnih ustanov in zoževanje kulturne ustvarjalnosti v okviru profesionalne dejavnosti« (prav tam, str. 123). Ocenjeno je, da je do tega razdvajanja kulture prišlo zlasti pod vplivom tehnokratizma. Ta je v bistvu tudi »začel odpirati vrata vsem mogočim modnim idejnim vplivom zahodnega meščanskega sveta, spreminjati slovensko kulturo v njegov komercialni podaljšek in duhovno osiromašeno provinco ter slabiti angažiranost delovnih ljudi za družbene probleme ...; (prav tam, str. 124) merilo umetniške produkcije je postajal profit, ob uveljavljanju nizkega okusa in umetno ustvarjenih kulturnih potreb« (prav tam, str. 124), krepil pa je tudi liberalistično-elitistične težnje v kulturi, ki so se izražale v zahtevi, da naj družba dopušča »neomejeno možnost izkoriščanja svobode kulturnega ustvarjanja, ne glede na politične težnje, o socialnem in idejnem sporočilu takšnega ustvarjanja pa bi smela izrekati sodbo le ustvarjajoča kulturna elita na podlagi meril, ki jih sama določa, ne pa v dialogu s tistimi, ki sta jim kultura in umetnost namenjeni in ki v osnovi ustvarjajo tudi sredstva zanjo« (prav tam, str. 124). V medkongresnem obdobju se je zoper te težnje zveza komunistov bojevala s krepitvijo samoupravne vloge delavca v združenem delu, z opredeljevanjem za svobodo umetniškega in kulturnega ustvarjanja, za bogastvo, raznovrstnost umetnostnih smeri, stikov, za kritično in ustvarjalno poslanstvo umetnosti, za združevanje po estetskih in slogovnih afinitetah, zoper delovanje kulturniških klik, ker te ovirajo razvoj kulturne ustvarjalnosti, ker največkrat favorizirajo nekvaliteto, izdelke njihovih pripadnikov, dušijo ali celo onemogočajo pa ustvarjalno rast drugih umetniških in estetsko stilnih usmeritev in končno, ker so po svoji naravi najpogostejše tudi »nosilke protisocialističnih protisamoupravnih, nemarksističnih, nacionalističnih in drugih podobnih teženj in idejnih vplivov« (prav tam, str. 127).

Podobno, vendar v zgoščeni obliki, je o medkongresni aktivnosti komunistov na področju kulture in o različnih težnjah v kulturi oziroma družbi v uvodu na

komisiji za vzgojo, izobraževanje, znanost in kulturo spregovoril tudi E m i l R o j c. Omenil je usmerjenost komunistov »h graditvi samoupravnega koncepta kulture« v prizadevanjih za »razvoj kulturne ustvarjalnosti, k bogatitvi in vsestranskemu razvoju kulturnega življenja delavcev« ... ter v boj »za uveljavljanje socialističnih vrednot v kulturi, ki pa je bil močno oviran, ker so se komunisti »predolgo ... ukvarjali z razpletanjem posameznih kulturniških spodrsaljcev« (prav tam, str. 461).

Obširneje so o kulturnem delovanju spregovorili delegati. Tako je R a f a e l P o d o b n i k govoril o kulturni akciji v novogoriški občini, ki je bila zasnovana z namenom, da bi odpravili bele lise »na zemljevidu kulturne potrošnje in aktivnosti delavcev«. Dejal je, da je bilo potrebno »ovreči prepričanje, da razstave sodijo le v galerije in muzeje, knjige in knjižnice, gledališke predstave v gledališke dvorane in podobno. To smo prenesli v delavske jedilnice in druge tovarniške prostore ...; v tem času je potujoča knjižnica pritegnila več kot 600 delavcev, predvsem iz neposredne proizvodnje, ki doslej niso hodili v knjižnice ...; dobili smo osem novih razstavnih prostorov v delovnih organizacijah ..., zvrstilo se je 10 razstav ..., vsako si je skupno ogledalo okrog 4000 zaposlenih, kar je več kot v marsikateri galeriji ..., z delovnimi organizacijami se dogovarjamo za odkup likovnih del ...; uvedli smo delavske abonmaje ..., imamo 360 novih abonentov za gledališke, 190 za glasbene prireditve ..., delavci plačujejo $\frac{1}{3}$ vrednosti vstopnice ...; uvajamo abonma za filmske predstave ...; 13 delovnih kolektivov je letos prevzelo pokrovitelstvo nad prosvetnimi društvi, pevskimi zbori, gradbami in večjimi prireditvami ...; s tem ne želimo konkurirati kulturnim ustanovam, niti ne ustvarjati posebne kulture za delavce. Hočemo kulturo približati delavcu ..., s tako zastavljeno kulturno akcijo rasteta želja in potreba po kulturnih dobrinah ..., kulturne ustanove bo obiskovalo več ljudi ..., v delovnih kolektivih odkrivamo amaterje ..., nova skupščina temeljne kulturne skupnosti bo lažje dobila delegate iz vrst neposrednih proizvajalcev, ki bodo uspešno usmerjali kulturno politiko v občini«. Nato Podobnik sklene misel, da »kultura pričenja živeti v duhu nove ustave« (prav tam, str. 478 in 479).

C i r i l C v e t k o je podprl zlasti tisti del predloga resolucije, kjer je rečeno, da »kultura mora postati sredstvo za osvoboditev človeka in delavskega razreda, dejavnik pri nadaljnji humanizaciji družbenih odnosov ter skupne ekonomske, socialne, kulturne, politične in idejne preobrazbe družbe«; zveza komunistov pa sila, ki se bo intenzivneje kot doslej bojevala »zoper monopolizem kulturniških skupin in okolij, proti zapiranju kulture« ..., zato, da bi »ustvarjanje in uživanje pridobitev kulture in doživljanje umetniških vrednot bilo bistveni sestavni del pravice človeka« ..., prizadevati pa si mora tudi »za kulturno in estetsko vzgojo, za zadovoljevanje, vzbujanje in razvijanje kulturnih potreb naših delovnih ljudi« (prav tam, str. 479). V nadaljnji razpravi se je zavzel za konkretizacijo kulturne akcije, terjal je učinkovitejšo organiziranost zveze komunistov in njeno sposobnost »za odkrit idejni boj« ... z edinim ciljem, da se ... ustvarijo tla za nemoteno, dolgoročno ustvarjalno delovanje ...; v takem ozračju lahko tudi pričakujemo, da se bo zveza komunistov številčno okrepila z novimi kulturnimi delavci, ki so doslej dogajanja opazovali le od daleč« (prav tam, str. 480). Nato je govoril še o umetnostni vzgoji in se zavzel za njeno posodobitev oziroma preobrazbo »v smislu novih ustavnih določil in smotrnosti vzgojnega procesa« ... (prav tam, str. 482).

I v a n P o t r č se je zavzel za marksistično kulturno politiko. Govoril je o tem, kako je nam potrebna »prav marksistična estetika, teorija in marksistična kritika« (prav tam, str. 482) in razložil, da je marksistična ocena takrat, »ko nam spregovori ali nam zna spregovoriti o humanem odnosu v neki človekovi umetniški stvaritvi, ko nam zna spregovoriti tudi o njeni estetski vrednosti ali o njeni lepoti, pravzaprav

o njeni človeški lepoti ...» (prav tam, str. 483). Povedal je, da po vojni »nismo imeli zadosti močne in zadosti razgledane in človeško občutne marksistične kritike, ki bi znala ocenjevati in recimo tudi marksistično vrednotiti ... naše delo ...«. Za takšno kritiko se zavzema zato, ker je prav marksizem tisti, ki je znal najbolje »razložiti svet in ker je hkrati terjal od nas revolucijo, smiselni in organiziran boj, pač vse zato, da bi ustvarili tisti prečudoviti svet, koder ne bi bilo več zatiranja človeka po človeku ...; naše ... ustvarjanje je hotelo biti v službi človeka, takrat gaženega, ter je hotelo za vselej tudi to ostati ...; marksistična kritika, ta bi mogla pri nas veliko storiti in pomagati ... Ali ... takšne kritike danes ni ali pa je je le bore malo ... , zato ... se je mogel razbohotiti ves tisti plevel ... , ki je tako tragično začel dušiti vse človeško, plemenito in lepo ...; snobovsko ... poklekamo pred vsakršnimi novotarijami ... , da bi pokazali, kako nismo provinca ... Vsako vredno umetniško delo je inovacija, je pot v neznano, je vselej tudi odkrivanje človeka, človekovih misli in človekovega čustvovanja — ni pa že ... neko delo dobro ali vredno, ker noče biti inovacija. Ustvarjalni proces se ... ne začne pri različnih novotarijah, ne pri tujih virih, začne se v radosti in v bolečini pri samem sebi in s človekom, ki ga hoče upodobiti, začutiti z njim in ga poustvariti — in prav ta globoko človeški nemir je vselej tisti, ki prinaša tudi novo. Pri nas pa kakor da smo vse to na glavo postavili, a mislim, da se je to zgodilo tudi zaradi tega, ker nimamo prodorne in jasne marksistične ... kritike« (prav tam, str. 483 in 484).

Anton Štampohar je načel nekatera vprašanja, »ki zavirajo hitrejši razvoj vzhodne Dolenjske na kulturnem področju«. Omejil se je na vprašanje »spomeniškega varstva s poudarkom na vzdrževanju partizanskih spomenikov, spominskih plošč in obeležij ter grobišč« (prav tam, str. 484) in se zavzel za takšno kulturno politiko, ki naj bi to dediščino bolj ovrednotila. Govoril je tudi o vprašanju množične kulture oziroma o »problemu, kako dvigniti kulturno raven in približati kulturne vrednote delovnemu človeku ...«. Menil je, da je predvsem potrebno, »da vsak od nas na delovnem mestu v okviru svojih delovnih pravic in obveznosti skrbi za konkretizacijo načelnih odločitev, da stalno bdi nad doseženimi rezultati na tem področju in daje iniciativo za kulturne akcije v bodoče. Zavzemati se moramo, da bo kulturno delovanje vsebinsko povezano z delovnimi programi združenega dela in da bodo v samoupravnih aktih določeni načini reševanja problematike s področja kulture ter zagotovljena materialna sredstva za njen razvoj. Skratka, vsaka organizacija združenega dela mora ali naj bi, ko sprejema proizvodni razvojni program, v tem programu začrtala tudi kulturno rast zaposlenih v svoji organizaciji« (prav tam, str. 485).

Miloš Poljanšek je govoril o tem, da je v predlogu resolucije »kulturno-vzgojna funkcija šole omenjena vse preveč sramežljivo«, saj je »kulturna osveščенost ... poleg razredne opredeljenosti in izobraževanja najpomembnejši cilj našega vzgojnoizobraževalnega procesa« ..., saj »ni polnega življenja brez razvitih potreb in možnosti po kulturnem udejstvovanju ...«, ponovil pa je tudi že večkrat izrečeno misel, češ da »ni socializma brez kulture« (prav tam, str. 492).

Omenim naj še razpravo Brigitte Kuhar iz Maribora, ki je omenila, da »pogrešamo temeljite analize slovenskega kulturnega prostora ... zakaj le na njeni podlagi bi zagotovili jasnejšo orientacijo pri načrtovanju dela v naslednjem obdobju«. Zavzela se je tudi za načrtno prebujanje in razvijanje kulturnih potreb delovnega človeka in rekla, da mora prodreti spoznanje, »da kulturne potrebe niso nekaj zunaj celotnega našega družbenega sistema in da je tudi produktivnost dela odvisna od kulturne ravni delavca. Cilj, da kultura postane integralna življenjska potreba najširših plasti celotne družbe in hkrati, da vsi ljudje tudi vplivajo na

kulturo, moramo uresničiti. To pa bomo dosegli le, če kulturnih dogajanj ne bomo gledali ločeno, temveč povezana v celotnem družbenem procesu, predvsem tam, kjer imamo ustvarjalne delavske množice» (prav tam, str. 512 in 513).

Na plenarni seji VII. kongresa so delegati sprejeli resolucijo, v kateri je vidno mesto namenjeno tudi »kulturi socialistične samoupravne družbe«. Rečeno je, da »zveza komunistov razume svoje poslanstvo na področju kulture kot bitko za osvobodjanje človeka in dela za vedno višjo stopnjo družbenoekonomskih odnosov in na njih utemeljeno najširšo družbeno kulturno politiko« (prav tam, str. 819). V zvezi s tem bodo komunisti posebno pozornost posvetili poklicnim kulturnim dejavnostim, »ki ... združene z naprednimi družbenimi silami lahko pomenijo izredno osvobodilno silo v celovitih osvobodilnih prizadevanjih delavskega razreda«. Ustvarjati bodo pomagali stanje, »v kakršnem se lahko objektivni dolgoročni interes delavskega razreda in kulturnih delavcev združita, presežejo po pojavi ločenosti, oddaljenosti ali celo odtujenosti« (prav tam, str. 819). Nato resolucija podrobneje opredeljuje nekatere vsebinske usmeritve kulturne politike, izhajajoč iz pojasnila, da ta »izhaja iz proizvodnih in socialnih temeljev družbe in iz samoupravno organiziranih delovnih ljudi v združenem delu kot subjektov kulture« ..., kar jo zavezuje k temu, da se »odločneje obrne k temeljnim problemom duhovnega in kulturnega življenja delovnih ljudi in vse družbe« (prav tam, str. 819 in 820). To pa pomeni za zvezo komunistov »nalogo, da se bosta sleherna organizacija združenega dela in krajevna skupnost kot temeljni družbeni skupnosti ukvarjali tudi s problemi ustvarjalnih možnosti in kulturnega življenja delovnih ljudi, da bo delovanje sestavina njenih razvojnih programov, in s tega stališča vplivali in usmerjali razvoj poklicnih ali ljubiteljskih kulturnih dejavnosti ...« (prav tam, str. 820). Na tej podlagi mora potekati premagovanje ločenosti med kulturo in družbo, in sicer tako, »da se s sporazumevanjem in dogovarjanjem uveljavi svobodna in neposredna menjava dela med delavci v organizacijah in skupnostih, ki opravljajo kulturno dejavnost, in delovnimi ljudmi na drugih področjih družbenega življenja« ... hkrati pa s tem vedno bolj izloča »posredništvo v proizvodnji in delitvi gmotnih in duhovnih dobrin ...« (prav tam, str. 821).

Nato resolucija usmerja komuniste v boj za to v kulturne skupnosti. V njih naj se zavzemajo, »za uveljavljanje samoupravnega položaja delavcev ..., ki s pomočjo svojih delegacij oziroma delegatov skupaj z delavci iz kulturnih dejavnosti odločajo o presežnem delu, namenjenem kulturnim dejavnostim, s tem pa tudi o usmerjenosti in vsebini celotne dejavnosti, za vraščanje kulturnih skupnosti v procese družbenega odločanja v skupščinskem sistemu, od občine navzgor, z ustavnimi pristojnostmi skupščinskega zbora, kadar bodo skupščine odločale o kulturnih potrebah kot skupnih družbenih potrebah; za uveljavljanje socialističnih in humanih vrednot v kulturnem ustvarjanju in posredovanju; za uveljavitev celovitosti kulture pri družbenem in osebnem oblikovanju delovnega človeka, posebno doraščajočih generacij; za uveljavitev prakse in pojmovanja, da je kultura ena sama, le da mora s svojimi številnimi dejavnostmi in oblikami segati do vseh in si prizadevati za splošen dvig kulturnih potreb; za kontinuirano in sistematično kulturno in estetsko vzgojo, ki mora potekati v vseh obdobjih človekovega življenja, zlasti v vzgojno-izobraževalnem procesu na vseh stopnjah in oblikah; za enakopravno uveljavljanje ljubiteljske in poklicne kulture, z jasno določeno vlogo kulturnih zavodov in društev, organsko povezanih z ustvarjalnostjo delovnih ljudi v temeljnih družbenih skupnostih, s kulturno vzgojno funkcijo šol pa vse do izobraževanja organizatorjev kulturnega življenja in poklicnih kadrov v kulturi; za družbeni vpliv na vsebino in programsko usmerjanje komunikacijskih sredstev, zlasti RTV, dnevnega in revial-

nega tiska, da bi okrepili prizadevanja za njihovo umetniško kvaliteto ...; za oblikovanje enotnega kulturnega prostora v republiki, ki naj bi deloval vedno bolj kot razčlenjena in dobro povezana celota z ustreznim razvojem več kulturnih središč in hitrejšim premagovanjem zaostalosti na kulturno manj razvitih področjih; za oblikovanje enotnega narodnega kulturnega prostora na podlagi humane in napredne vsebine kulture, sposobne nenehno prispevati k razvoju in ne samo k ohranjanju kulturne tvornosti Slovencev v zamejstvu, slovenskih izseljencev in slovenskih delavcev v tujini, pa tudi Slovencev v drugih republikah; zlati je treba skrbeti za izbor in raven posredovalnih kulturnih dosežkov; na tej podlagi naj bi bolj sistematično prispevali k uveljavitvi slovenske kulture v mednacionalnem in mednarodnem kulturnem sodelovanju in v vseh drugih oblikah sodelovanja; za širše in bolj poglobljeno povezovanje in za tvorno sodelovanje ter izmenjavo kulturnih dosežkov v medrepubliškem merilu; za oblikovanje programa dolgoročnega kulturnega razvoja Slovenije, ki naj izhaja iz marksistične teorije, iz načel socialistične kulturne politike, potrjenega pomena kulture za razvoj in uveljavljanje slovenskega naroda ter njene vloge pri razvoju socialističnih družbenih odnosov; to je celovita naloga, katere del je dolgoročni program razvoja kulturnih dejavnosti» (prav tam, str. 821 do 823).

Tako kot že tolikokrat poprej na kongresih se je zveza komunistov tudi na tem, na katerem kulturo socialistične samoupravne družbe najceloviteje dotlej opredeljuje, zavzela »za svobodo umetniškega in kulturnega ustvarjanja, za bogastvo in raznolikost umetniških smeri in stilov, za kritično in ustvarjalno poslanstvo umetnosti« (prav tam, str. 823), pri čemer ocenjuje, da še niso izkoriščene v dovoljni meri ustvarjalne sposobnosti kulturnih ustvarjalcev, predvsem zaradi razvidnega značaja delitve dela. »Zato pomeni svoboda kulturne ustvarjalnosti tudi in predvsem svobodo ustvarjanja socialnih možnosti za vsestranski duhovni razvoj vsakega delovnega človeka in nikakor ne privilegij kakršnekoli družbene elite. Hkrati z bojem za svobodo kulturnega ustvarjanja pa se zveza komunistov enako odločno bojuje tudi proti zlorabi te svobode za reakcionarne, protisocialistične in protihumanistične politične cilje. Zveza komunistov ne more biti brezbrizna ali nevtralna do idejne vsebine in sporočila umetniškega ustvarjanja, umetniške in kulturne ustvarjalnosti« (prav tam, str. 824), ali pa do »idejnega in estetskega razvrednotenja sporočila in vsebine umetniškega ustvarjanja«: pa naj gre za poizkuse tako imenovanega vrednostnega relativizma in nihilizma, »ki tako ali drugače zanikuje vse dosežke in pridobitve naše revolucije, samoupravljanja in socializma sploh, in proglaša humanizem za nekaj preživelega in sodobnemu umetniškemu izrazu neustreznega, sebe pa za edino napredno in sodobno umetniško avantgardo«, ali pa za »produkcijo in podpiranje vsakokratne plaže in kiča, ki propagira surovost, nasilje, malomeščanski način življenja in njegove ‚vrednote‘, ustvarja v zavesti ljudi utvare o sodobni meščanski ‚družbi izobilja‘ ter jih tako odvrča od boja za socialistične in humanistične družbenopolitične cilje« (prav tam, str. 824 in 825).

Poleg tega kongres komunistom nalaga, da so »zlasti dolžni krepiti vlogo socialistične zveze kot najširše družbene tribune, nosilke stalnih razprav o uveljavljanju socialističnih in humanih vrednot v kulturno-umetniškem ustvarjanju ter njihovem pristnem posredovanju, njeno odgovornost za oblikovanje kulturne politike in za bogatejše kulturno življenje in ustvarjalnost delovnih ljudi« (prav tam, str. 824), hkrati pa jih tudi zavezuje, da morajo nenehno spodbujati in usmerjati proučevanje različnih idejnih in estetskih tokov ter kulturnih možnosti in potreb najširših slojev delovnih ljudi, saj »pomanjkanje takega dela je bilo v preteklem obdobju eden glavnih deficitov tako za uspešnejše soočanje z različnimi nesocialističnimi in nemark-

sističnimi idejnimi vplivi in tokovi, kakor tudi za samo kulturno politiko zveze komunistov» (prav tam, str. 826).

8. kongres ZKS

Če je za VII. kongres značilno, da je znal izoblikovati temeljna izhodišča in usmeritve kulturne politike v dolgoročni akcijski program, je za VIII. pa tudi IX. kongres Zveze komunistov Slovenije značilno prizadevanje v smislu iskanja poti in načinov uresničevanja posameznih vsebinskih sklopov. Kako razviti in uveljaviti kulturno iniciativo delovnih ljudi, kako spremeniti delovna in krajevna okolja v temeljne nosilce kulturne akcije, je bilo vprašanje, s katerim se je začela ukvarjati zveza komunistov po osmem kongresu, zavedajoč se, da mora ta akcija biti taka, da bo čim več prispevala k nadaljnjemu podružbljanju kulture, k rasti kulturne ustvarjalnosti delovnih ljudi, k razvoju družbenokulturne in umetnostne zavesti, skratka h kulturnejšemu delu in življenju človeka, kjerkoli že ta dela ali živi. Torej, šlo je za to, kako kulturni načrt pretočiti v množstvo dobro premišljenih akcij. V teh iskanjih se je rodilo več zamisli. V poročilu o delu med VII. in VIII. kongresom je mogoče opaziti, da je v tem obdobju močno razgibalo komuniste in ljudi sploh družbenokulturno gibanje »Človek, delo, kultura«. Lahko bi rekli, da skoraj ni bilo delovne organizacije ali krajeвне skupnosti, v kateri ne bi ljudje aktivno sodelovali pri uresničevanju kulturne resolucije VII. kongresa, izhajajoč seveda iz lastnih razmer in možnosti akcije. V poročilu je ocenjeno, da je ta akcija veliko prispevala »k spreminjanju splošnega odnosa do kulture, k hitrejši krejitvi njenih materialnih osnov«, pa tudi k temu, da bi »v organizacijah združenega dela s področja kulture razvijali in uveljavljali nove samoupravne odnose in izboljšali kakovost ter vraščenoost kulturnega dela v splošna ustvarjalna prizadevanja delovnih ljudi socialistične republike Slovenije« (osmi kongres Zveze komunistov Slovenije, Poročilo CK ZKS o delovanju ZKS med VII. in VIII. kongresom ZK Slovenije, kultura, str. 42). O njej je v kongresni komisiji za kulturo največ povedal L u d v i k S o č i č iz občine Murska Sobota, v kateri je to gibanje doživelo nadpovprečne uspehe, za kar so prejeli tudi posebno priznanje. Rekel je, da so prav v tej družbeni akciji »prodrli s spoznanji, ki so globoka in daljnosežna...«, da so »dokončno presegli tista gledanja, ki so videla v kulturi posebno dejavnost, ločeno od drugega družbenega dela in življenja«, da so spoznali, »da boj za kulturo ni le prizadevanje za več glasbenih, gledaliških, likovnih in drugih prireditev, temveč je to v prvi vrsti boj za čustveno občutljivega in miselno globokega človeka...«, da je to boj za boljše, bolj človeške odnose ter prizadevanje za tako razgledanost in znanje vsakega posameznika, da bo spoznaval in obvladoval silnice, ki uravnavajo dogajanja v družbi« (prav tam, str. 664 in 665). Sočič nato tudi na primerih prikaže, kako se spreminja odnos do kulture. Pravi: »Ljudje na podeželju spodbujajo h gradnji prostorov za kulturne potrebe, z lastnim deležem in delom tudi pomagajo graditi dvorane, knjižnice in drugo... Vendar ne gre samo za postavljeno zidovje. Izboljšani pogoji za delo so potegnili za sabo oživiljanje kulturnoumetniškega dela na podeželju. In podobno prebujanje opazamo tudi v organizacijah združenega dela« (prav tam, str. 665).

Zelo ugodno je v kongresnem poročilu ocenjena tudi aktivnost ljubiteljskih društev, njihovih prispevkov pri »sooblikovanju nacionalne kulturne politike in tvornosti«, omenja pa se tudi sodelovanje s poklicnimi ustvarjalci, »ki se kakovostno krepi, kar vse zožuje prostor pojavom elitizma, komercializacije, diletantizma v kulturi«. Kar zadeva poklicno kulturno ustvarjanje, je važno zapisati tudi oceno,

češ da je »vse več stvaritev, ki se pogumno in kritično spopadajo s problemi sodobnega človeka in družbe«..., dodano pa je, da »ni vidnejšega napredka v razvoju in uveljavljanju marksistične estetske teorije in kritike« (prav tam, str. 42), ki bi bila seveda dobrodošla za kritično obravnavo in preverjanje, na kar je opozoril France Popit v svojem referatu, češ da v zvezi s »sodobnimi temami« bi le kazalo videti, koliko je v njih »izpovedana človeška in družbena resnica...?« (prav tam, referat predsednika CK ZKS Franceta Popita, »O nalogah komunistov v razvoju socialistične samoupravne demokracije in splošnem razvoju socialistične republike Slovenije, str. 170 in 171). Do skrajnosti izostri politično odnos do tistih idejnih usmeritev v kulturi in raziskovalni dejavnosti, ki so »odraz razčlovečenega in odtujenega sveta in zato v nasprotju s splošnimi hotenji naše samoupravne družbe«, in opozori na elitizem, tehnokratizem in malomeščanščino, »ki so poleg ostankov buržoaznih ideologij in idejnih usudlin« najpogostejše pojavljajo, in sicer predvsem zaradi tega, ker »ta področja še vedno niso — prek svobodne misli — dovolj vključena v samoupravno združeno delo... Vsak korak v utrjevanju in poglobljanju samoupravljanja« pa »razširja svobodo ustvarjanja, saj je samoupravljanje njena doslej najvišja dosežena raven« (prav tam, str. 171).

Teza, da »samoupravljanje nenehno širi možnosti za kulturno in umetniško ustvarjanje« (prav tam, str. 171), je bila izhodišče tudi za razprave v kongresni komisiji za kulturo. Že v uvodni besedi je bilo opozorjeno, da gre v družbeni stvarnosti za spopad s tistimi interesi in pogledi, ki zvrčajo krivdo za slabe kulturne in umetniške dosežke na samoupravljanje, češ da to duši in zavira svobodo izraza in terja neproblematičnost, poprečje; koliko ga sploh dopuščajo, pa naj bo izključno stvar delavcev v kulturi. V takšnih pogledih se kaže interes ohraniti kulturo ločeno »od drugega združenega dela«... to pa bi seveda pomenilo »pristajati na administrativno fondovsko dodeljevanje sredstev ter meščansko svobodo ustvarjanja«, češ: »družba naj nam zagotovi pogoje za ustvarjanje, v naše delo pa naj se ne vtika« (prav tam, Franc Šali: Uvodna beseda na komisiji za idejna vprašanja vzgoje, izobraževanja, znanosti in kulture, str. 629). Nato je povedano, da »praksa... kaže, da prav takšne tendence... niso širile prostora za rast in uveljavljanje kvalitete, ampak so ga zoževale in zapirale; pretvarjale so ga v osebne in skupinske fevde ali vrtičke... nasprotno pa uveljavljanje samoupravljanja odpira nove pogoje in možnosti za rast ustvarjalnosti, saj prebuja in razširja njeno socialno bazo, ostri njen kritični odnos do programov in rezultatov... kulturnega dela, sprošča v demokratičnem... vzdušju ustvarjalne... umetniške zmožnosti... hkrati pa razgalja in odriava razne monopole in namišljene... veličine... na samo periferijo družbenega dogajanja« (prav tam, str. 629). Važno je še navesti misel češ, če »zveza komunistov izpostavlja svobodo ustvarjanja in jo povezuje predvsem s položajem ustvarjalcev v družbeni proizvodnji in z njihovim prispevkom v osvobajanju dela, to ne pomeni, da se je kakorkoli oddaljila od programskih izhodišč glede tega vprašanja«..., saj je bila vedno proti temu in je tudi danes, »da bi bili znanost in umetnost v službi dnevne družbene politike, da bi olupševali ali lakirali stvarnost, kakor tudi proti poskusom, da jih kdorkoli zlorabi kot orožje proti naši socialistični revoluciji in samoupravljanju. Torej se moramo v prihodnje bojevati predvsem za takšno ustvarjalno svobodo, za takšen položaj ustvarjalcev v kulturi«..., oziroma v združenem delu, ki jim bo »omogočal odločati o pogojih sredstev in rezultatov (njihovega) dela« in v kakršnem bodo lahko... z drugimi delavci odgovorno in samoupravno oblikovali socialistično kulturo...« (prav tam, str. 629 in 630). Tudi glede marksistične kritike je v uvodni besedi navedenih nekaj vprašanj, ki kažejo na živ interes zveze komunistov, da na tem področju vendarle stvari premakne iz mrtve točke. Uvodni-

čar opozarja, da obstajajo mnenja, »da marksistične kritike na področju umetnosti ne more biti, ker ne more biti marksistične estetike, saj umetnost po svojem najglobljem bistvu ni zgodovinski družbeni pojav...« (prav tam, str. 638), hkrati pa poskuša s predstavljanjem idejnih estetskih, moralnih razsežnosti našega življenja, se pravi tistih vsebin, ki dajejo recimo človečnosti ali nečlovečnosti kot možni preokupaciji umetnika zgodovinsko časnost, temu oporekati s trditvijo, da prav ta časnost, se pravi konkretna pojavnost človečnosti ali nečlovečnosti šele omogoča umetniku, da jo doživi in da doživljeno tudi izrazi. Vidno mesto je našlo tudi vprašanje kulturne vzgoje. Poudarjeno je, da ta mora biti takšna, da bo razvijala v človeku smisel za ustvarjanje in celovito sprejemanje kulturnih dobrin, ga seznanjala z vsebino in cilji socialistične samoupravne kulturne politike ter tako usposabljala za kvalificirano samoupravno delovanje na področju kulture.

Razprava v komisiji je dala celo vrsto koristnih informacij o kulturi in predlogov za nadaljnje kulturne akcije. Tako je Ciril Zlobec navedel mnenje, da nas »širina in vztrajnost, ki dajeta okvir in ton razpravam o kulturi v slovenski in jugoslovanski zvezi komunistov,... prepričujeta, da prav pri nas pripisujemo kulturi opazno večji pomen, kot je sicer značilen za naš čas, denimo v evropskem prostoru« (prav tam, str. 642). To občutje in spoznanje imata seveda svojo zgodovinsko družbenokulturno oziroma kulturno-politično ozadje. Razmišljajoč o tem je Zlobec omenil Cankarja, Kosovela, ki sta videla »kulturo in umetnost v samem jedru nacionalnega in socialnega boja Slovencev« (prav tam, str. 642). Omenja tudi Kidriča, ki »je to misel potrdil tudi kot praktični revolucionar: z izjemnim čutom za njeno specifično vrednost je v vsakem trenutku slovenskega narodoosvobodilnega boja in revolucije občutil in spoštoval kulturo kot moč, dolžnost in pravico slovenskih množic v iskanju njihove zgodovinske, socialistične in intimno človeške identitete« (prav tam, str. 642). Še posebej važno pa je Zlobčevo razmišljanje o plodni soodvisnosti med slovensko kulturo in slovenskim narodom vse do današnjega dne. Takole pravi: »Sam narodoosvobodilni boj in revolucija, tako globoko in naravno prežeta z ustvarjalno kulturo, potrjujeta plodno soodvisnost med usodo slovenske kulture in usodo slovenskega naroda«... in nadalje, da z »večjimi ali manjšimi nihanjem in zastranitvami se nam zdi, je to naravno soodvisnost izpričeval tudi ves naš povojni čas, teh več kot trideset let, ki so, glede na mladost naše družbe, vendarle še tudi razburljivo zgodovinsko obdobje, ki ga je mogoče oceniti, ovrednotiti in na osnovi izkušenj in novih potreb načrtovati tudi pota prihodnjega razvoja« (prav tam, str. 642). Zlobec ugotavlja, da »pri svojem družbenem razvoju upoštevamo kulturo kot družbeno sooblikujočo prvino«... Danes, pravi — in to se mu zdi navse pomembno, »skoraj ni človeka, ki ne bi gledal na kulturo v njenem živem prepletu z družbo, torej zavest o potrebi po kulturi je resnično množična, kar pa nas seveda ne sme premotiti, da bi to stanje poistili že s samo kulturno zavestjo, ki nikakor ni — to lahko vsak dan ugotavljamo — v skladu ne s pričakovanji ne s potrebo samo. Seveda se moramo vprašati«, pravi Zlobec, »kje so razlogi, da se zavest o potrebi po kulturi hitreje ne spremeni v resnično kulturno zavest, v tisto socialno, politično, revolucionarno in duhovno stanje, ko človek začenja kulturneje razmišljati, čustvovati, delati in živeti« (prav tam, str. 643). Zlobec seveda ne postreže z odgovorom, čeprav je slutiti, da tiplje v smeri analize odnosa med procesi civilizacije in procesi kulturizacije v neki družbi oziroma v svetu sploh, pač pa opozarja na posledice, kadar je po sredi razdalja »med omenjeno zavestjo in potrebi po kulturi in dejavno kulturno zavestjo«, saj po njegovem, in mislim, da se prav nič ne moti, jo »doživljamo kot antagonistična stanja, ki se med seboj blokirajo, izčrpujejo v medsebojnem nezaupanju in tako počasnijo sam kulturni razvoj pa

tudi razvoj družbe kot celote» (prav tam, str. 643). Zlobec nato opozarja, da takšno zaostajanje v kulturnosti nas kljub splošni potrebi po kulturi lahko vodi v razne zmote v praktični kulturni politiki, vendar to pot izrazi osebni optimizem, češ, da po »tridesetih in več letih nove družbe smo lahko tudi v kulturi, opirajoč se na ustvarjeno, toliko notranje trdni, zreli in odgovorni, da znamo kritično razbirati v zapletenem kulturnem in umetniškem vrenju, plodno od jalovega, napredno od nazadnjaškega, ustvarjalno, novo od epigonske tradicije, upoštevajoč pri tem, da meje med enim in drugim niso vedno že na prvi pogled razvidne« in da »Preprosto opredeljevanje za in proti, poenostavljanje idejnih motivacij za stvari in stanja, ki terjata resen, neapriorističen pristop« (prav tam, str. 644), sta, če svobodno interpretiram njegovo razmišljanje, največkrat poglobitna vzroka, da se cela vrsta kulturnih delavcev komunistov pasivizira, skratka, da se umakne iz idejne kritične arene.

Če Zlobec na nek način opozarja na družbenokulturno klimo, ki ni vedno naklonjena ustvarjalnemu dialogu, na zadrege dejavne kulturne zavesti, na kulturnost ljudi v vse bolj podružbljeni kulturi, na usposobljenost človeka, da sodeluje v odločanju v dobro kulturi in nadaljnji rasti ustvarjalnosti, pa Boris Majer opozori v svoji razpravi na vlogo marksizma v zvezi s tem in pravi: »Ne zapiranje, ne zoževanje okostenevanje, dogmatizacija, temveč prav nasprotno: boj proti vsemu, kar otežkoča resnično ustvarjalnost, kar ovira rojstvo novega, odpiranje novih miselnih in doživljajskih razsežnosti z isto strastjo za sprostitev vseh družbenih in duhovnih ustvarjalnih sposobnosti človeka za njegovo vsestransko človeško emancipacijo. Alternativa, ki jo ustvarjalni kritični marksizem odpira na področju kulture, ni niti svet komercializiranega meščanskega potrošništva, niti svet samozadovoljnega, samemu sebi zadostujočega kulturniškega elitizma, pa tudi ne svet sivega ideološkega uniformizma in državno socialističnega asketizma, temveč nova kvaliteta življenja v socialistični samoupravni družbi, ki se ne odpoveduje materialnemu standardu, temveč ga vsestransko razvija, vendar ne kot življenjski cilj, kot smisel življenja, temveč kot njegovo sredstvo. To je nova kvaliteta življenja, ki srka vase vso napredno dediščino, vse resnično napredne tokove sodobne kulturne ustvarjalnosti v svetu, a se jim ne prepušča nekritično, temveč jih ustvarjalno gnate v novo vrednost, ki priteguje v vrtnice vse intenzivnejšega kulturnega življenja in kulturnega ustvarjanja čedalje širše plasti delovnih ljudi, ki vgrajujejo kulturno ustvarjalnost v svojo življenjsko bit kot sestavni del svojega živega vsakdanjega življenja, kot tisto razsežnost človekovega bivanja, ki ga notranje bogati, ki mu odpira nove možnosti doživljanja sebe in sveta...« (prav tam, str. 658).

Tako se mi zdi, se Zlobčevo kritično razmišljanje o civilizaciji in kulturizaciji v Majerjevi razpravi pokaže kot problem odnosa med sredstvom in smislom, oba pa ne-le nakazujeta pot v vedno bolj človečno življenje, ampak v našem družbenem dogajanju že vidita sadove vloženih naporov. Ob tem pa se recimo Ivan Potrč sprašuje, zakaj, ko ustvarjamo humanistično družbo, objavljamo, kar nas žali in ponižuje in pravi: »Ne more nam biti vseeno, da nam takrat ali danes, ko terjamo in ustvarjamo socialistično samoupravno družbo, družbo najbolj humanih odnosov, ko nam nekdo v literaturi, v pisanju ali na odru, ta naša hotenja ruši in razvrednotuje in ko nam znova in znova dopoveduje, kako je revolucija pri nas razvrednotila človeka, kako je uničevala tudi tistega, ki je za našo revolucijo življenje dal... nam ne more biti, ko pa smo tudi čustveno premočno povezani z našim dočerašnjim in včerašnjim časom, premočno vezani tudi z našimi ali svojimi upanji... nam ne more biti vseeno, kadar nastaja ta skepsa do naše revolucije in kadar postaja zanikanje najbolj človečanskega v naši revoluciji tisto edino

sodobno in edino umetniško kaj vredno in zveličavno... (prav tam, str. 645 in 664). Naša partizanska borba«, nadaljuje Potrč, »in naša revolucija je storila tisto, da smo mogli ustvariti najbolj odprto družbo in da moramo dopuščati vsako svobodo ustvarjalnim hotenjem ter da to svobodo tudi terjamo. Vendar, ko nekateri za našo socialistično in samoupravljalno družbo negativni pojavi v teh ustvarjalnih procesih postajajo tista reč, ki jih tudi naše institucije podpirajo in dopuščajo, ali pa jih imajo celo za edino zveličavno, potem se moramo tudi komunisti zamisliti; kajti resnično nam ne more biti vseeno, kakšnim na priliko odrskim sporočilom ploska svet v parterju, komu ploska naš mladi in prihajajoči svet, tako dedič kot današnji in jutrišnji ustvarjalec naše in svoje socialistične samoupravljalne družbe« (prav tam, str. 664). Tovariš Potrč opozori še na nek drug pojav, ki ga moti, češ da »se je začelo govoriti, pri nas zadnje čase, kako ustvarjalčeva beseda ni več tista, ki bi vplivala na človeka, ko da bi to umetnost morali osvoboditi vsake politike — umetnost, da mora biti svobodna, samo intimna posameznikova zadeva. Ali — za nas je bila intimna zadeva ta naša revolucija, ta revolucija nam je bila vera in upanje..., kakor nas je kdaj prerasla tudi naša radost in kdaj zajela tudi naša bolečina... moramo vse storiti, da bi s poglobljeno marksistično analizo ocenili in ovrednotili naša ustvarjalna hotenja in prizadevanja..., da se lotimo tega dela, dela, ki bo edino pomagalo, da bomo ločevali zrno od plevela in da bi mogla v jutrišnjem dnevu nastajati umetniško kvalitetna in človečansko napisana dela ali stvaritve« (prav tam, str. 664).

Podobno kot Potrč in drugi pred njim, se tudi Franček Drofénik opredeli za kulturo in umetnost, ki izhajata »iz človeka in sta namenjeni predvsem človeku in ki sta vsebinsko obogateni in oplemeniteni z naprednimi iskanji in hotenju celovite revolucionarne preteklosti, sedanjosti in vizije resnične boljše prihodnosti« (prav tam, str. 680). Le takšni ima tu lahko svojo pravo resnično vlogo v združenem delu, pravi, in se zavzame za to, da bi to upoštevali tudi v kulturno-umetnostni vzgoji v našem šolstvu, pa pri oblikovanju programov kulturne ponudbe. V zvezi s tem se je posebej zadržal pri gledališču, ki mora biti »del nas samih, z vsemi vprašanji in problemi, dilemo in srečo človeka. Mislim, da mora biti razumljivo, prežeto s humanizmom našega vsakodnevnega trenutka ter vsebinsko in delovno vtakano ter vraščeno, enakopravno in enakovredno v sodobni družbenoekonomski, kulturni in ustvarjalni utrip našega človeka, naše bližnje in daljnje sosesčine. Samo gledališče, odnosno ustvarjalno umetniška izpovedanost bodisi profesionalne ali ljubiteljske kulture, ki bo v svojem umetniškem izpovednem izročilu izhajala iz človeka, njegovih stisk, vprašanj in nenehnih iskanj boljšega in lepšega sveta, samo tako umetniška izpovedanost in ustvarjalnost bo lahko izpopolnjevala svoje poslanstvo ter imela pomembno, odnosno posebno vlogo v našem celotnem družbenopolitičnem, kulturnem in gospodarskem življenju«. Svoje razmišljanje strne s prepričanjem, da le »svobodno, odgovorno, pošteno in iskreno izpovedovanje resnice o človeku in za človeka... v času, ki je pred nami, lahko pomeni prelomnico, resnično samoupravno preosnovo družbe, kulture in umetnosti, bodisi profesionalne ali ljubiteljske — in tudi ter predvsem človeka...« (prav tam, str. 680).

V uresničevanju vizije »resnično človeške družbe« ima svoje nepogrešljivo mesto tudi amaterizem »kot množično kulturno gibanje«. O njem je dokaj obširno razpravljal Josip Košuta, delegat iz Koroške regije. Opozoril je, »kako je amaterska dejavnost... pravzaprav izvorna človeška generična razsežnost«, se pravi »živa človeška težnja po delu, ki plemeniti, v katerem lahko uživamo, ki nas osrečuje in v katerem najdemo zadovoljstvo«... (prav tam, str. 713), zato »v naši družbi amatersko ne more biti meščansko obremenjevalna oznaka za blago, oziroma za

ljudi z napako — obrobna hobijska dejavnost ... (prav tam, str. 715) ampak, pravi Košuta, tista »človeška kultura«, ki »živi iz svobodne, osvobajajoče potrebe« ljudi, ki daje ljudem »dodatni«, rekli bi globlji »smisel bivanja. V tem smislu je amaterska naravnost istovetna z našo celovito samoupravljalško naravnostjo kot nenehno težnjo po razvijanju in udejanjanju množične pobude, neposredne zavzetosti iz sebe pa tudi za sebe in hkrati za druge, kar pa tudi pomeni človeško prisvajanje družbene biti na specifično človeški način sreče, lepote in ljubezni« (prav tam, str. 715 in 716) »... amaterizem je torej treba pojmovati kot proces rojevanja iz sebe vse bogastvo človeškega« (Marx), ni le poslanec pevske ali kake druge kulture«, temveč so njegovi pripadniki »nosilci in spodbujevalci obče kulture, nosilci nenehnih teženj po bolj človeških, širših in plemenitejših, torej samoupravljalških odnosih nasploh« (prav tam, str. 717).

Za konkretne programe splošne kulturizacije se je zavzel Jože Falkner, delegat dolenjskih komunistov. Brez njega ne bi smela biti nobena delovna organizacija ali krajevna skupnost, če želimo, »da bo vzpodbujena želja po kulturnih dobrinah pri vsakem krajanu, pri vsakem delovnem človeku«, je menil in dodal, da bo zato »osnovna smer kulturne politike... še naprej, kar se da enakomerno razvijanje možnosti za kulturno ustvarjalnost, za spremljanje, sprejemanje in ustvarjanje kulturnih dobrin v vseh porah naše samoupravne družbe« (prav tam, str. 682). Ocenil je tudi, da je pri akcijah »opazna še velika nepovezanost, ki drobi sredstva in kadre«, zakaj, »izobraževalne ustanove, delovne organizacije, krajevne skupnosti, profesionalne kulturne ustanove in društva, kulturne skupnosti, premalo storijo, da bi prišlo do celovite, med seboj dopolnjujoče in učinkovite akcije na različnih področjih kulturne ustvarjalnosti« (prav tam, str. 682). Zavzel se je za to, da bi bila vsa prizadevanja resnično skupna, »da ne bo prihajalo do zapiranja okolij, da bodo prostori v krajevnih skupnostih, v organizacijah združenega dela, kjer se odvija tudi del kulturne politike, namenjeni kulturi in da bo delo na kulturnem področju... namenjeno vsem delovnim ljudem« (prav tam, str. 682).

Delegatka Marija Iskrenović iz Vrhnike je govorila o vidnih premikih v zavesti delovnih ljudi, ki se vse bolj vključujejo v razne amaterske dejavnosti in razprave o načrtovanju kulture, saj se je razvil »pogovor o kulturnih programih v okoljih, kjer se do tega trenutka ni govorilo o kulturi« (prav tam, str. 706). Vse to kaže, razmišlja Marija, kako »kulturi posvečamo vse večjo skrb in jo družbeno vrednotimo kot sestavino naporov za socialistični samoupravni jutri« (prav tam, str. 706). Misel ji je za hip pohitela nazaj v revolucijo, ko je bila kultura njena sestavina in njeno potrjevanje, nato pa pravi, da enako mora biti tudi danes, »ko so naša revolucionarna vrenja zelo obširna in odgovorna« ..., ko se vsak dan bolj »zavedamo, da bo dober delavec in uspešen samoupravljalec le tisti, ki bo kulturno osveščen« (prav tam, str. 706). Iskrenovičeva dela v knjižnici, navedla je nekaj zanimivih podatkov. Rekla je, »da je pred petnajstimi leti vsak tretji občan enkrat letno obiskal knjižnico... vse do samoupravnega organiziranja kulturne skupnosti vidnega napredka ni bilo. Šele s svobodno menjavo dela pred SIS smo se z delavci dogovorili za hitrejši napredek knjižnice in si z delovnimi programi zagotovili tudi potrebna finančna sredstva«. Razmere so se spremenile »podatki vrhniške knjižnice za leto 1977 so za to jasen dokaz: vsak občan je 1,5 krat obiskal knjižnico, izposojene so bile 4,1 knjige na prebivalca, na 5,7 pa je bila kupljena ena nova knjiga. Še posebej je razveseljiv podatek, da je bilo v lanskem letu izposojenih 11.670 marksističnih in drugih družboslovnih knjig, v letu VII. kongresa pa je bila ta številka le 2.062«. Važno je napotilo tovarišice Iskrenovičeve, češ, da »ena od nalog« v prihodnje bi bila ta, »da v večji meri poskrbimo, da bo knjiga dostopna tudi

delavcem iz drugih jezikovnih področij, ki živijo pri nas«... zato pa bo treba po njenem mnenju »še bolje uveljavljati svobodno menjavo dela... v neposrednih stikih knjižnice z OZD v materialni proizvodnji in skupaj poiskati rešitve«. Ocenjuje tudi, da v »boju proti kiču in literarni plaži nismo bili dovolj uspešni. V kioskih in trgovinah je še vse polno tovrstne plaže, ki vzbuja surovost in nasilje v mladem bralcu; v zavesti ljudi zbuja želje po sodobni meščanski družbi izobilja in ga tako ne vzpodbuja k boju za socialistične samoupravne družbene odnose« (prav tam, str. 707).

O knjigi oziroma bralni kulturi je govoril Gregor Kocjan. Razmišljal je o takšni vzgoji bralca, »ki naj slehernega vzpodbuja k branju« in mu omogoči, da si bo »izoblikoval bralne navade in zgradil trdne temelje za bralne potrebe«, pri čemer ugotavlja, da je še veliko ljudi, ki zatrjujejo, da »jim knjiga — ne glede na vsebino in vrsto... ni potrebna« (prav tam, str. 711). Kocjan pravi, da »nizka izobrazbena raven — skupaj s celotnim načinom življenja — zagotovo pogojuje nebranje in tako močno zmanjšuje možnosti, da bi posameznik vsrkaval vrednote, ki jih vsebujejo dobre knjige« (prav tam, str. 711). Mnenja je, »da smo soočeni z nič kaj prijetno resnico, da Slovenci kljub vsemu premalo beremo in da bralne navade in potrebe niso dovolj razvite, zato na vsak način kaže temu odmeriti veliko skrb« (prav tam, str. 712).

Tej razpravi se pridruži tudi Ančka Korže, ki je bila mnenja, da je treba branje motivirati — »vzbujanje motivacije za branje... je treba razvijati od zgodnjega otroštva dalje, tako da javne knjižnice, ljubiteljske organizacije in druge družbenopolitične oblike dela in izobraževanja z ljudmi prevzemajo že navajenega bralca oziroma uporabnika knjige. Njihova dolžnost pa je..., da ga animirajo za nadaljnje branje« in da »mu nudijo vsakršno informacijo o knjigi« (prav tam, str. 712).

O uspehih oziroma »kvalitetnih premikih v kulturi« na mariborskem področju, je kongres seznanjal Mirko Fajdiga. Omenil je okrepitev zveze komunistov z vrsto mladih kulturnih delavcev, in ocenil, da je povečana aktivnost zveze komunistov v delovnih organizacijah na področju kulture »pozitivno vplivala tudi na aktivnejše delo drugih družbenopolitičnih organizacij znotraj kulture, zlasti sindikata« (prav tam, str. 684). V delovnih organizacijah so »organizirali široko mrežo organizatorjev kulturnega življenja« (prav tam, str. 684). Omenil je, da je teh »že čez 350« in da »dosedanje izkušnje kažejo, da je njihovo pionirsko delo v številnih OZD že obrodilo pomembne sadove, saj so uspeli kulturo vključiti tudi v programe in samoupravne akte« (prav tam, str. 684). Zelo kritičen je bil do napak v načrtovanju kulturne politike. »Še vedno načrtujemo od zgoraj navzdol, namesto nasprotno«, je dejal in menil, da bi morali v prihodnje »bolj upoštevati možnosti posameznih občin« (prav tam, str. 685).

O problemih programiranja je govoril tudi France Štiglic. Menil je, da se kultura »za svoje delovne programe dogovarja najprej v delovnih organizacijah samih, v družbenih svetih, v kulturnih skupnostih in v okviru družbenopolitičnih skupnosti... ta dogovarjanja niso niti enostavna, niti lahka... potekajo vselej v dani družbenoekonomski situaciji, v kateri dajejo materialne možnosti in že ustaljen način razdelitve osnovni ton, in se končno izrazijo v programih posameznih občinskih kulturnih skupnosti in v programih skupnih nalog in vzajemnosti v Kulturni skupnosti Slovenije« (prav tam, str. 691). Štiglic je ocenil, da včasih v »neka-terih družbenopolitičnih skupnostih skušajo uveljaviti parcialne poglede na programe in jih temu primerno spreminjajo, celo takrat, kadar so bili že sprejeti tako v okviru občine kot republike..., pri čemer je karakteristično, da so med samo-

upravnimi interesnimi skupnostmi prav kulturne skupnosti takim pritiskom najbolj izpostavljene» (prav tam, str. 691). Omenil je tudi urejanje osebnih dohodkov delavcev v kulturnih dejavnostih. Dejal je: »Kulturna skupnost Slovenije je predlaga, naj bi te osebne dohodke valorizirali... pa... ta predlog kljub vsem napotom ni bil sprejet«, nato pa se je vprašal, »kje je razlog odnosa, ki se izpričuje v razburljivem dejstvu, da enemu sloju delovnih ljudi ni mogoče zagotoviti niti takšne višine osebnega dohodka, kakršnega so imeli po splošnih merilih izkazanega delavci v gospodarstvu in drugih dejavnostih že leto poprej?« (prav tam, str. 691). Menil je, da so »tudi v kulturi — morda v njej in okoli nje še posebej — še živi odnosi, ki so odraz birokratske in tehnokratske miselnosti«..., nato pa je pozval komuniste na stalno aktivnost zoper poskuse »neenakopravnega obravnavanja kulture in odtrganja njenih življenjskih vprašanj na stranski tir — kar pa pomeni tudi odtrganje iz samoupravljanja« (prav tam, str. 692).

Osnovne poteze vseh razprav o kulturi na VIII. kongresu, ki jih je v sintetični obliki predstavil udeležencem kongresa Emil Rojc, na plenarni seji, se pravzaprav v ničemer ne razlikujejo od potez na prejšnjih kongresih, le da te še bolj izražajo prepletenost kulture »s človekovim proizvodnim in drugim družbenim delom«, v katerem njeni dosežki naj bi poglobljali in širili prostor človekove svobode in hkrati bili tudi njen izraz. To pa bo toliko bolj mogoče, kolikor bolj bo napredovalo in se poglobilo samoupravljanje. Pomembno, če ne celo bistveno pa je spoznanje, da je treba poglobiti napore za še hitrejšo rast dejavne humanistične družbenokulturne zavesti slehernega človeka.

V resoluciji VIII. kongresa ta iztočnica še ni dobila osrednjega mesta, saj je v njej o kulturi in kulturni politiki govor na način, ki še premalo upošteva dejstvo, da je človek osnovno vprašanje kulture socialistične samoupravne družbe. Misel o problemu njegove družbenokulturne zavesti je tako še skrita oziroma jo je še težko zaznati, in izluščiti iz besedila, čeprav jo ob pozornejšem branju in razmišljanju nikakor ni mogoče spregledati. Tako se v obravnavanju značilnosti in usmerjenosti kulturne politike socialistične samoupravne družbe v resoluciji opozarja na njene ustvarjalne karakteristike in humanistično vpetost v napredne tradicije slovenskega naroda. Med njena prizadevanja sodi tudi skrb za humane vrednote kulturne dediščine, se pravi, da naj bi te čimbolj postale sestavine zavesti delovnih ljudi. Mimo tega naj ne bi šla oziroma naj ne bi tega prezrla kulturna politika v nobeni delovni organizaciji ali krajevni skupnosti, pa tudi v širših skupnostih, še zlasti kadar gre za kulturno sodelovanje, čeprav pri vsem tem tudi današnje kulturne ustvarjalnosti nikakor ne gre podcenjevati. V zvezi s tem je v resoluciji govor o najvidnejših dosežkih slovenske kulturne ustvarjalnosti, se pravi, o naši kakovostni kulturni tvornosti, ki naj bo na razpolago delovnim ljudem in pomembna vsebina kulturnega sodelovanja z drugimi narodi in narodnostmi. Bolj razdelane pa so v resoluciji tiste vsebine kulturne politike, ki se nanašajo na družbenoekonomski položaj delavca v odločanju o materialnih in programskih osnovah kulture in njenih razvojnih vprašanj, podrobneje pa je tudi opredeljena samoupravna zgradba. Velja še omeniti kulturno vzgojo in skrb za kadre, pa razvoj marksistične kritike in raziskovalnega dela na področju kulture ter umetnosti. O tem se v resoluciji govori v posebnih točkah, kar kaže na izredno aktualnost in pomembnost teh vprašanj za nadaljnje družbenokulturno življenje in razvoj slovenskega kulturnega prostora (prav tam, resolucija VII. kongresa, str. 895 do 898).

Konec prihodnjič

Kulturniška skupina Ljubljanske brigade in njeno poslanstvo

Emil Cesar

V zvezi z nalogo, prikazati nastanek libreta Smiljana Samca za opero Partizanka Ana Rada Simonitija, je treba pojasniti vsaj troje: kaj je bilo vzrok za odhod kulturniške skupine Ljubljanske brigade — kajti njej sta med drugim pripadala Samec in Simoniti — v Dalmacijo, kakšno je bilo njeno delo in kakšni so bili vzroki za nastanek omenjene opere. To so poglavitna vprašanja, na katera moramo odgovoriti. Tako podrobnejše opozorilo pa je potrebno tudi zaradi tega, ker je delovanje kulturniške skupine Ljubljanske brigade — čeprav je bila slovenska javnost nanj že opozorjena — še premalo znano.

Skupina, katere člani so bili igralec Ivan Jerman — ta je skupino vodil — skladatelj in dirigent Rado Simoniti, dramaturg ljubljanske opere Smiljan Samec, glasbenik Vlado Golob in operni pevec Marjan Kristančič, je bila pred nemško jezensko ofenzivo 1943. leta del gledališke skupine SNOS in je v dneh pred njo štela približno dvajset članov. Dejanje, ki je upravičilo njen obstoj in ki jo je v tem času najbolj predstavilo, je bila uprizoritev enodejanke Mileta Klopčiča Mati na Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Kako pomembna je bila uprizoritev, moremo spoznati tudi po tem, da gledališki strokovnjaki povezujejo z njo začetek Slovenskega narodnega gledališča za osvobodeno in po enotah narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije nadzorovano ozemlje, s sedežem v Črnomlju.

Pred začetkom ofenzive je slovensko narodnoosvobodilno vodstvo razdelilo po brigadah ne le gledališke, temveč tudi druge kulturne delavce, in sicer z namenom, da bi čimbolj varno preživelih ofenzivo, nato pa naj bi se ponovno zbrali v prejšnji gledališki skupini. Čeprav je bil to v prvi vrsti ukrep, ki naj bi zaščitil kulturne delavce, so imele od tega koristi tudi enote, v katere so bili dodeljeni. Že pred ofenzivo, še bolj pa po njej, se je z njihovim sodelovanjem poživilo, razširilo in poglobilo kulturno in prosvetno delovanje v njih.¹ Da je bilo tako, izvemo tudi iz pričevanj drugih kulturnikov v diviziji, po katerih niso izvajali zahtevne uglasbitve Rada Simonitija samo kulturniki Ljubljanske brigade, temveč so se tega lotevale tudi druge podobne skupine v diviziji. Tako so hrvatski poslušalci prišli tudi prvič v stik z visoko umetniškimi stvaritvami, Simonitijevimi uglasbitvami Kajuhovih Ljubezenskih. Samospevi se namreč uvrščajo med najboljše umetniške dosežke slovenskega glasbenega ustvarjanja v narodnoosvobodilnem obdobju. Spoznali so tudi Kajuhovo besedo, hkrati pa so si mogli ustvariti podobo o slovenskem kulturnem življenju v boju za svobodo in njeni umetniški moči.

¹ Ladislav Kiauta, Na bojni črti Osemnajste, str. 299.

Jermanova skupina se je pridružila Ljubljanski brigadi konec oktobra v vasi Mekinje pri Stični.²

Ves čas, ko je bila skupina v Ljubljanski brigadi, pa kljub ofenzivi ni mirovala in je pripravila nekaj mitingov. Besedila za nastope z aktualno satirično ostjo je pisal Smiljan Samec, uglasbila pa sta jih Rado Simoniti ali Vlado Golob, ki je bil igralec in harmonikar; vsi člani skupine so — s Kristančičem po potrebi — lahko bili pevski kvintet.³ Skupina je imela pripravljen program, dolg približno za pol-drugo uro. Tako oblikovanemu programu se niso nikoli odrekli, pač pa so ga vedno aktualizirali in prilagajali razmeram, v katerih so nastopali. Omenjeno aktualno, satirično priostreno rimano kroniko je skupina pripravljala v hrvatskem jeziku za nastope po Hrvaški; na Visu, kjer so se jih udeleževali zavezniški vojaki, pa tudi v angleškem jeziku.

Dne 18. novembra 1943 je na ukaz slovenskega glavnega poveljstva odšla 18. divizija v Gorski kotar; pomen njihovega posega na tem območju je bil v vojaškem pogledu večstranski. Med drugim naj bi divizijske enote skupaj z enotami narodno-osvobodilne vojske Hrvatske uničile na tem ozemlju nemške in ustaške postojanke; onemogočile naj bi morebitni sovražnikov prodor z rušenjem prometnih zvez; s svojo navzočnostjo naj bi vezali okupatorjevo vojsko v zaledju ofenzivnih bojov v Liki, Kordunu in Baniji; zavarovale naj bi tudi obmejni predel Slovenije, od koder je bilo vseskozi pričakovati sovražnikov vdor v osrčje slovenskega osvobojenega ozemlja.⁴ Tudi v tem času je gledališka skupina pripravila nekaj mitingov. Kronist poroča, da je bila 26. novembra 1943 brigada v Gerovem, in istega dne v popoldanskem času je pripravila brigadna kulturniška skupina miting, posvečen bratstvu dveh sosednih narodov. Ker so se ga Gerovčani udeležili v izredno velikem številu, so morali kulturniki ponoviti prireditev za borce Ljubljanske brigade naslednjega dne. Delovanje kulturniške skupine na Hrvaškem je narekovalo nekatere spremembe v njihovem repertoarju. To pot so zaradi večjega učinka in razumljivosti prvič izvedli aktualno, humorno zasnovano kroniko tudi v hrvatskem jeziku. Po premiku iz Gerova so pripravili mitinge še v Crnem lugu, Mrzli vodici, Brodu na Kolpi in 8. decembra v Delnicah. Za nadaljnjo pot kulturniške skupine je bil zlasti pomemben miting v Delnicah, na katerem so bili tudi predstavniki hrvatskega glavnega poveljstva. Ker so bili le-ti s prireditvijo zadovoljni,⁵ so predlagali vodstvu 18. divizije, naj bi skupina 15. decembra pripravila slavnostno predstavo, posvečeno razglasitvi vrhovnega komandanta tovariša Tita za maršala v Otočcu, torej sedežu njihovega glavnega poveljstva. Uspeh prireditve je bil izreden, zato so člani hrvatskega vodstva skupini predlagali, naj bi nekoliko odložila nameravano takojšnjo vrnitev v Ljubljansko brigado in odpotovala v Hrvaško primorje, da tudi tam pripravi nekaj kulturnopolitičnih prireditev. Tako so nastopili 21. decembra v Senju, potem v Bribiru, v Novem Vinodolskem, ponovno v Senju in v Svetem Juraju. Drugega januarja 1944 so odšli na Rab,⁶ od tam so za štiri dni odšli celo v Novaljo na otoku Pagu, pa spet na Rab, trdno odločeni, da se po mitingu na Barbatu vrnejo na celino in se pridružijo svoji brigadi. Namero je preprečilo sporočilo iz Senja, da se je začela nemška ofenziva, s tem pa je bila skupini pot na celico onemogočena.

² Ivan Jerman, *Pevski zbor Jugoslovanske armade* Srečko Kosovel, str. 12.

³ Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 11.

⁴ Ladislav Klauta, omenjeno delo, str. 189.

⁵ Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 12; Smiljan Samec, *Partizanski spomini gledaliških popotnikov*, Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja, Ljubljana 1966, št. 8–9, str. 183; Rado Simoniti, *S kulturniki X. ljubljanske*, Delo, 22. julija 1961.

⁶ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 184.

Na Jermanovo vprašanje, kaj naj v tem položaju ukrene kulturniška skupina, so mu svetovali, naj se držijo komande mesta Raba. Ker pa Rab ni bil utrjen, je bila sprejeta odločitev o umiku političnih in vojaških sil na mnogo bolj oddaljeni Vis. Čeprav je kulturniška skupina tudi poslej ostala samostojna, vključili je niso v nobeno vojaško ali politično enoto, je tudi na Visu ostala zvesta svojemu kulturno-političnemu poslanstvu in je pripravljala mitinge za prebivalstvo, ki ga niso evakuirali v južno Italijo ali Afriko. Po pričevanju članov skupine so pripravili med drugim mitinge v Komiži, na Podhumlju in še enkrat v Komiži.⁷ Z nastopi pa si niso pridobili veljave in ugleda samo med otočani, temveč tudi med zavezniškimi vojaki in oficirji; 18. junija 1944 so nastopili pred maršalom Titom. Tega dne je bil podpisan med delegacijama Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije in jugoslovanske emigrantske vlade sporazum, da ostane oblast v rokah narodnoosvobodilnih sil, begunska vlada pa se je obvezala, da bo pomagala ljudstvu in borcev v domovini. Po podpisu tega sporazuma s kraljevim ministrom dr. Ivanom Šubašićem je maršal Tito priredil manjši sprejem za vse člane Vrhovnega štaba, Šubašića in pri Vrhovnem štabu akreditirane visoke zavezniške oficirje. Glavna točka v sporodu je bil nastop naše kulturniške skupine, ki je s »hrvaško, rusko in angleško konferanso kot običajno v eni sapi brez predaha« izvedla enourni program, s katerim so bili, tako so sodili »po glasnem odmevu pri izbranih poslušalcih«, navzoči nadvse zadovoljni.⁸ Iz spominov Rada Simonitija izvemo, tudi za pomembno podrobnost,

⁷ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 189.

⁸ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 194.

po kateri bi mogli sklepati, da se je skupina na prireditve temeljito pripravila. Takrat se je Maršal prvič seznanil s Simonitijevo uglasbitvijo pesmi Vladimira Nazorja — Tito.⁹ Potrdilo, da so si ta vtis pravilno razlagali, so dobili člani kulturniške skupine še s tem, da jih je maršal Tito posebej sprejel in se jim zahvalil za nastop.¹⁰

Po podatkih (Florijan, Naši igralci na Hrvaškem, Delo, 5. maja 1961) je pripravila kulturniška skupina Ljubljanske brigade na ozemlju Like in v Hrvaškem primorju od 15. decembra 1943 do 16. januarja 1944 sedemnajst samostojnih prireditev, na dveh pa je sodelovala. Na območju Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Dalmacijo je imela od 22. januarja do 30. junija 1944 osemindvajset samostojnih prireditev, tri prireditve je pripravila in na treh sodelovala. Skupno je pripravila na ozemlju Hrvatske triintrideset prireditev, udeležilo pa se jih je 12 000 domačih poslušalcev in 1500 zavezniških vojakov. Po odhodu v Italijo je od 1. julija do sredine oktobra 1944 organizirala petinsedemdeset samostojnih prireditev, na dvanajstih pa je sodelovala. Teh prireditev se je udeležilo blizu 15 000 poslušalcev.

Ceprav je bilo celotno delo kulturniške skupine izredno pomembno, pa opozorimo še na nekaj najpomembnejših opravljenih nalog. Mednje sodi odločitev, da bodo pripravili izbor slovenskih narodnoosvobodilnih tekstov. Namenjeni so bili predvsem kot politična informacija slovenskim primorskim rojakom, zlasti tistim v južni Italiji in Afriki, ki so bili pripravljeni stopiti v vrste Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Hvaležno so jo sprejeli tudi tisti Slovenci na Visu in drugod v Dalmaciji, ki so živeli že dlje časa zunaj Slovenije. Izbor naj bi govoril o živem utripu narodnoosvobodilne misli v domovini. Tega načrta ni bilo lahko izpeljati. Zamisel je bila z odobravanjem sprejeta ne le med Slovenci, ki so tedaj bivali na Visu, temveč tudi med tamkajšnjimi političnimi forumi. Tako sta jo podprla in dala skupini potrebna materialna sredstva sekretar agitpropa Vicko Krstulović in sekretar Centralnega komiteja KP Hrvatske Mato Jakšić. Za izpeljavo zamisli sta jim dala na voljo tehniko Oblastnega komiteja KP Hrvatske za Dalmacijo, ki je delovala v naselju Ženaglava.¹¹ V skladu s potrebami so se odločili za pripravo treh publikacij: Naša borba, Naša beseda in Naša pesem. Vsebina prve brošure Naša borba je bila predvsem politična. Vsebovala je Titov prispevek o nacionalnem vprašanju, poročilo o II. zasedanju AVNOJ in premišljeno izbran prispevek Ivana Jermana o političnem življenju v Sloveniji. Kot navaja Ivan Jerman, je bila brošura natisnjena 7. aprila 1944.¹² Obsežnejša je bila Naša beseda, obsegala je dvainpetdeset strani, uredil pa jo je Smiljan Samec. Mimo uvrstitve v izbor po en prispevek Franceta Prešerna in Ivana Cankarja je vsebovala brošura samo prispevke, ki so nastali po 1941. letu, tako: Župančičevo pesem V težkih dneh, Grudnovno Šentjanžvo noč — dal jim jo je na Rabu pesnik sam — Kajuhovo Slovensko pesem (Samo milijon nas je) Klopčičevo enodejanko Mati ter pesmi Smiljana Samca Uspavanka, Borovo Požigalčevo suknjo, Brejčevo (Javorškovo) pesem Tovarišu Tomažu — Janezu Tominšku v spomin, Samčevo Vzhodnim bratom, Stjenkovo Oporoko, Seliškarjevo Pesem puntarjev, Grudnovno Božično pesem, Samčev epigram o generalu Rupniku in prozna prispevka Ivana Jermana Slovenski parlament ter Vlada Goloba V akciji na Gorenjskem. Tudi slednja dva prispevka sta bila uvrščena kot aktualni informaciji o dogajanjih v domovini. Brošura je bila natisnjena 21. aprila 1944.

⁹ Rado Simoniti, omenjeno delo, str. 9.

¹⁰ Smiljan Samec, omenjeno delo.

¹¹ Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 20.

¹² Isti vir.

Izbor pesmi z napevi (Naša pesem) pa je uredil Rado Simoniti in mu pripisal tudi uvod. Kot izvemo iz njega, je glasbene zapise pripravil urednik tako, »kakor jih je slišal in tudi sam pel med slovenskimi partizani«, oznake za harmoniko je pripravil Vlado Golob, besedila pa je deloma pripravil ali na novo poslovenil Smiljan Samec. Zbirka obsega poleg ponarodelih partizanskih pesmi, nacionalnih in državnih himen tudi nekaj uspešnih partizanskih samospevov.

Primerjava Simonitijevega datiranja v uvodu z datumi nastanka posameznih brošur dopušča sklep, da so vsi trije izbori nastajali marca, aprila pa so bili natisnjeni. Dejstvo, da je med natisom vsake izmed njih presledek, priča predvsem o tem, da so knjižice tiskali tiskarji na Visu poleg drugega dela. Omeniti je treba, da je skupina izdala brošure kot »kulturna grupa 10. udarne Ljubljanske brigade« in da so izšle v več tisoč izvodih.¹³ Brošure so takoj po izidu poslali v Italijo in Afriko med primorske Slovence, krožile pa so tudi med Slovenci na Visu. Kot pripovedujejo njihovi pobudniki, so z borci prekomorskih brigad ponovno prihajale na Vis, to je prvo vmesno postajo na poti v domovino, kar priča ne le o zanimanju zanje, temveč tudi o izrednem spoštovanju slovenskega tiska in o njegovi sugestivni in mobilizacijski moči. Zato smemo trditi, da je zastavljena naloga dosegla svoj namen.

Predanost narodnoosvobodilnemu boju je narekovala tudi naslednjo zamisel — pismo ameriškemu pisatelju slovenskega rodu Louisu Adamiču. Porodila se je, ko so člani kulturniške skupine na Visu po naključju prišli v stik z ameriškim oficirjem, po rodu Hrvatom, dr. Nikolo Mirkovićem, ki jim je kot Slovincem povedal, da je v Ameriki njegov prijatelj Louis Adamič. Pismo so pobudile vesti, za katere so izvedeli tudi člani kulturniške skupine, »da je Adamič velik simpatizer in odločen zagovornik našega osvobodilnega gibanja pred ameriško javnostjo«.¹⁴ Tako se je porodila zamisel — njen pobudnik je bil Smiljan Samec — da bi mu pisali. Pismo so podpisali vsi člani, pošiljki pa so priložili po en izvod Naše pesmi in Naše besede. Mirković je Samcu tudi zagotovil, da bi lahko čez nekaj dni, ko se ponovno vrne v Italijo, poskrbel, da bo pošiljka z ameriškim vojaškim letalom odposlana na Adamičev ameriški naslov. Čeprav so člani skupine zdvomili, da je pismo prispelo do naslovljenca, zlasti ko so izvedeli, da je Mirković medtem v Italiji padel, so se po vojni prepričali, da je Adamič dobil takó pismo kot priloženi brošuri. Ni pa ostalo samo pri tem. Tako so po njihovi in Adamičevi zaslugi — slednji je rojakom, združenim v SANS tudi posredoval Klopčičevo enodejanko Mati — to enodejanko uprizorili še pred koncem vojne.¹⁵ Po Samčevi in Jermanovi zaslugi smo tako tudi izvedeli nekaj konkretnih podrobnosti o tem, kako je prišlo do izvajanja Klopčičeve enodejanke na alžirskem radiu.

V delovno izredno uspešnem aprilu je nastal tudi libreto za partizansko opero Partizanka Ana. Samec, ki je njegov avtor, ga je prvotno naslovil V nove zarje ter ga označil kot opero v enem dejanju. Njeno vsebino pa je nakazal v podnaslovu Veliko življenje malega naroda in v motu, vzetem iz pesmi Karla Destovnika-Kajuha Dekle v zaporu: Moj dragi fant leži ubit nekje v dolenskih hribih...

Naslov Partizanka Ana je novejšega datuma in naj bi — tako sodim — predvsem poudarjal, da sega zgodba v obdobje narodnoosvobodilnega boja. Zamisel za tako obsežno glasbeno delo pa je bila, po Simonitijevih spominih, njegova. Porodila se

¹³ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 193.

¹⁴ Isti vir, str. 191.

¹⁵ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 191, in Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 24.

je med jesensko nemško ofenzivo 1943. leta na Ilovi gori in jo je, prav gotovo z določenim namenom, zaupal Smiljanu Samcu.¹⁶ Kot pripoveduje Ivan Jerman, so zamisel živo spremljali vsi člani kulturniške skupine. Po vsem, kar vemo o strokovnosti in delovni vnemi obeh, se ni bilo težko sporazumeti, kako bi mogla tako pomembni čas predstaviti tako, kot to omogoča le opera. Dobro pa sta se tudi zavedala, da bi dobila njena postavitve pravo veljavo šele v predstavitvi v opernem gledališču v osvobojeni Ljubljani. Samčevo rekonstrukcijo dogodka, da sta se »ponovno pomenkovala in razglabljalala«, si moramo razlagati kot tisto stopnjo v ustvarjalnem procesu več avtorjev, ko zlasti libretist usklajuje glasbene zamisli komponista. Seveda sta se ob tem morala tudi sporazumeti za besedilo, ki naj bi bilo, po sodbi obeh, čim bližje resničnemu partizanskemu in vojnemu življenju. Tako Samec kot Simoniti sta soglašala, da bi v enem dejanju prikazala vzdušje partizanskega življenja, ne izogibajoč se pri tem ne veselim ne tragičnim dogodkom. Zaradi tega sta želela ohraniti govor borcev, pa tudi liki so bili, kot pripovedujeta avtorja, stilizirani po resničnih ljudeh. Prisluntni sta znala tudi anekdotičnim življenjskim utrinkom. Dejstvo, da so v opero vključeni Simonitijevi samospievi iz Kajuhovega ciklusa Ljubezenskih — uglasbene so bile nekaj mesecev prej — pa govori o nekih konkretnih Simonitijevih glasbenih zahtevah in predlogih. Simoniti jih je prav gotovo vnesel v prepričanju, da so trajnejše vrednosti, in da bi antologijsko prikazal glasbene dosežke obdobja, hkrati pa delo popestril. Domnevati smemo, da sta se avtorja pogovarjala tudi o bolj intimnih občutjih. O tem pričajo nekatere podrobnosti, kot so hrepenenje po rodnem mestu, mestu njune mladosti. V širšem smislu, ki ga moramo prav tako upoštevati, je to tudi izraz hrepenenja po domovini, po Sloveniji in ne nazadnje tudi po pravici do mirnodobnega življenja (na primer pesem, posvečena Ljubljani). Dejanje je postavljeno v 1942. leto, dogaja pa se nekje v dolenskih hribih, »v času najhujših bojov z Italijani«. Enodejanko sestavlja trinajst prizorov; posebej velja opozoriti na sedmi, velik del osmega, predvsem pa dvanajsti in trinajsti prizor.

V idejnem in vsebinskem oziru moremo deliti opero na dva dela: v prvem delu gre predvsem za sproščen in z značaji pogojen prikaz partizanskega življenja, v drugem pa za visoki bojni etos, ki se od splošnega življenjskega razlikuje samo po tem, da je doslednejši in še potenciran. Partizanka Ana, ki je malo pred vestjo o smrti svojega moža, komandanta Franceta, prišla iz zapore med partizanske borce, postane, v skladu z duhom časa, mati vsem, ki so v vojnem času potrebni tovariške pomoči:

*Vsem bednim bom ljubeča mati.
Moj sin bo vsakdo, ki trpi,
dokler svobode žarki zlati
nam ne prižgejo lepših dni!*

Čeprav o izrazito oblikovanih likih ne moremo govoriti, je še najbolj očrtana Ana, karakterizirajo jo dejanja. Samec jo je s poudarjeno upodobitvijo trpljenja in bolečine simbolično povzdignil v vojni lik slovenske matere, katere ljubezen se sedaj nesebično razdaja vsem trpečim:

*Sinov, hčera vam nisem mogla dati,
a vendar bom — s l o v e n s k a mati!*

¹⁶ Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 172, 173.

Finale je optimističen: krvava zarja, ki sicer simbolizira trpljenje, z monumen-
talnim zborovskim prizorom vodi v svobodo. Tako je z vsem tem tudi upravičen
podnaslov, ki ga opera še danes nosi: Veliko življenje malega naroda.

Petnajstega junija 1944 je Samec dokončal libreto.¹⁷

Pomembno je, da se libreto, čeprav opera pozneje ni bila dokončana, niti po
vojni, ko je postala zamisel ponovno aktualna, ni spreminjal. Ostal je tak, kakršnega
je napisal avtor na Visu.

Sklepati smemo, da se je z dnem, ko je bilo besedilo končano, Simoniti mogel
lotiti uglasbitve. Potreba po delu med slovenskimi interniranci, konfiniranci in pri-
morskimi rojaki, ki jih je fašizem preganjal na razne načine in v katerih vrste so
želeli četniški elementi vnesti zmedo, je dozorela v sklep, naj odpotujejo k njim
v južno Italijo kulturniki Ljubljanske brigade. Čeprav so odpotovali v Bari konec
junija 1944, je Simoniti po izjavi Ivana Jermana¹⁸ komponiral tudi še po prihodu
v Italijo, saj je v Gravini (torej točno: v Gravini, in ne do odhoda z Visa) prišel
z delom do polovice.

Minilo je triindvajset let od nastanka libreta, ko se je na pobudo soborcev
v Zvezi združenj borcev Rado Simoniti ponovno lotil uglasbitve. Kljub takemu
časovnemu presledku pa se, po Simonitijevem zatrdilu, nova obdelava ni bistveno
razlikovala od prvotne, čeprav gre prav letom zasluga, da je iz teksta izpadel kak
citat iz borbenih pesmi, ki bi v času intenzivnih priprav za uglasbitev ostal ali pa
bi ga na novo vnesli vanj.

Zanimiva je tudi Simonitijeva trditev, ki je ne moremo prezreti in ima širši
pomen, da časovni presledek ni bistveno vplival na glasbeno zamisel; tak je bil
njegov glasbeni izraz, le-tega pa ni menjal.¹⁹

Ob tem moramo še poudariti, da sta se oba avtorja zavedala pomena svojega
dela. Po zamisli in obsegu je opera Partizanka Ana »nedvomno svojevrsten in po-
memben kulturnopolitični dokument svojega časa, ki bi mu ne mogli vzporediti
ničesar, kar je bilo v vojskujoči se Evropi takrat ustvarjenega«. ²⁰ Prav gotovo pa
bi bili pomen, idejna vrednost in sugestivna moč mnogo večja, če bi bila opera
uprizorjena v času, ki sta si ga zamišljala Smiljan Samec in Rado Simoniti, takoj
po osvoboditvi, kakor pa je bila po njeni uprizoritvi v drugi polovici šestdesetih let,
ko smo se v prvi vrsti zavedali predvsem njene zgodovinske vrednosti.

¹⁷ Isti vir.

¹⁸ Ivan Jerman, omenjeno delo, str. 172.

¹⁹ Nenad Turkalj, Nakon 23 godine dovršena je jedna izvorna partizanska opera, Telegram, 28. travanj
1967, str. 8, ustna izjava Rada Simonitija avtorju prispevka.

²⁰ Smiljan Samec, omenjeno delo, str. 193.

Partizanka Ana

Veliko življenje malega naroda

»Moj dragi fant
leži ubit nekje v dolenjskih hribih«

Smiljan Samec

O s e b e :

Boštjan	tenor
Boris	tenor
Matjaž	bariton
Majda	mezzosopran
Janko	bariton
Ana	sopran
Marko	bas
Martin	tenor
Petrček	sopran
Star partizan	govorna vloga
Stražar	govorna vloga
Partizani in partizanke	

Godi se v dolenjskih hribih v času najhujših bojov z Italijani leta 1942.

Prizorišče kaže precej divjo sliko: gozd, skale, koč, kotel, hlodi. Na hlodih med skalami in ob koči sedi ali leži nekaj partizanov, ki mrmraje pojo partizansko Naglo puške smo zgrabili. Eden po malem nosi dračje izza desne strani gozda. Drugi čisti puško, tretji pregleduje mitraljez. Četrty s kamnom v roki zabija žebelj v podplat. Ekonom Martin pospravlja po borni koči, iz nje prinese dve prazni vreči, iz katerih iztepe — največ po lastni obleki — ostanke nekdanje moke, nato vreči spet zloži in spravi. Iztakne prazen zaboj, ga ogleduje, sam ne vedoč prav, kaj bi z njim, končno ga postavi za sedež k mrzlemu ognjišču. Na skalah se včasih pojavi stražar.

1. prizor

BOŠTJAN (na hlodih):

Ne gre, pa ne gre! Še pesem se ustavlja.

BORIS: *Naš ekonom spet bogatijo pospravlja.*

MATJAŽ: *Skuhal nam bo obed iz praznega niča.*

BORIS: *Zabeljenega s špehom nevidnega prašiča.*

MARTIN: *Da bi vam vrag porezal jezike,
vi postopači in regljači!
Niti ne spiš od skrbi velike,
pa se ti šment še smeje in pači!*

MATJAŽ (izbruhne v smeh, skoči pokonci in zapleše krog njega):

*Ej, Martinek Kislica,
suha ihta grižasta,
gvant mu bel je, mlinarjev,
nos pa kapucinarjev!
Tralalala jemnasta,
oj, ti cmera cmerasta!*

BORIS (vstane z očiščeno puško) IN DRUGI:

*Tralalala jemnasta,
oj, ti cmera cmerasta!*

(Večina mu smeje pritegne, nekateri z Boštjanom pa se za hrup mnogo ne zmenijo.)

MARTIN (jezno):

Šeme!
(Gre z vrečo po stopnicah na levo.)

MATJAŽ, BORIS IN NEKATERI:

Ha, ha, ha, ha. (Smeh.)

2. prizor

BOŠTJAN (zamišljeno):

*Ne gre, pa ne gre!
(Odločno.)
A iti mora!*

MATJAŽ (se mu približa):

Velecenjeni tovariš, dajte malo mi prostora!
(Leže k njemu na tla in nasloni glavo na hlod tik njegove noge.)

BOŠTJAN (sam zase, recitativno):

*Partizanski ostri strel
narodni upor bude ...
(Melodija teče dalje.)*

3. prizor

MAJDA (bolničarka, prinese iz koče rjuho, ki jo začne rezati za obveze).

MATJAŽ IN OSTALI (zapojejo ponovitev):

*... z njimi vračamo fašistom
vse zadano nam gorje!*

BORIS (prisloni puško h koči):

A kje je danes neki kuhar?

MATJAŽ: *Polenil se nam je, trebuhar!*

BORIS (se prepasuje):

*Želodec mi tenkó že piska,
a čim tesneje glad ga stiska,
on, moj gospod župan,
ki tu ga čevelj žuli, (Pokaže na trebuh.)*

*iz dneva v dan
bolj reakcionarno kruli ... (Se mu kolcne.)
Aha, že spet!*

MATJAŽ: *Za včeraj nič, za danes nič,
to je bolj pičla hrana.*

BORIS: *Ko jo podkuriš Lahom kot v peklü hudič,
smodnikov vonj nasiti partizana ...
(Se mu kolcne, obupano.)
Viš, že spet!*

MATJAŽ (sede):
*Recept, da bodo sitnosti minile:
Najprvo glad požreš, tako, (Pogoltne.)
nato poplakneš ga z vodo
in ... (Se kolcne še njemu.)
Ta muzika je res od sile!*

MAJDA: *Boštjan, kaj zmeraj v tla strmiš?
Ne misli le na dom in ženo!*

BOŠTJAN: *Ni samo dom, ne, smo mi vsi,
je narod, svet, je ogenj, kri ...*

MATJAŽ: *Ah, kaj! Saj enkrat le živiš:
dan več ali manj, je že vseeno!*

BORIS (Boštjanu):
*Ti in Francè, obema noč v očeh:
ne en preblisk, ne en nasmeh ...*

MAJDA: *Francetu so požgali hišo, mater ubili!*

BORIS (si zakrije obraz):
Joj, te zveri, zveri!

MAJDA: *Potem so mu ženo uklenili,
prav tisti dan, ko mu je v hosto sporočila,
da se je v nji skrivnost zganila ...
(Molk.)*

BOŠTJAN: *Ves narod ena sama bolečina.*

MAJDA: *France molči,
a ko iz boja v boj živa kot smrt hiti,
se zdi, kot da le išče sina,
ki, komajda spočet, je že jetnik,
in še nerôjen, že je mučenik.*

BORIS: *Bogve, če bo povrnil se pred mrakom?*

MATJAŽ: *Ne prej, da bo posvetil jo »junakom«!*

BORIS (vzdihne):
*Ko bi pobrali jim vsaj kaj jedače,
ker mene nosijo samo še hlače.*

MATJAŽ: *Le brez skrbi, Francè je mož beseda:
še danes bo pred tabo polna ...
(Se mu kolcne.)*

... skleda!

MAJDA (spravlja obveze v torbo):

*Ko je odhajal mali Peter z njim,
se mi je zdelo, ko da se poslavlja,
ko da bi danes bil pa on na vrsti...*

MATJAŽ: *Neumnost!*

MAJDA: *Je! A vendar se bojim!*

*Tako je mlad... Saj komaj, da še s prsti
oklene puško...*

BORIS: *A kot kurirček se že kar postavlja!*

MATJAŽ: *Francè mu je ko druga mati.
Dokler je z njim, se ni kaj bati.*

BOŠTJAN (vstane s hlodov):

*Tovariši, dovolj! Za vse slučaje
pregledati je treba položaje.
Kdo gre z menoj v patrolo?
Boris, ti?*

BORIS: *Jaz..., jaz...*

*(Se mu kolcne.)
Ko pa od lakote se komaj vlečem!*

MAJDA: *Oho, to javkanje diši po nečem...!*

MATJAŽ: *Gospod tovariš se junači
le pri jedači!
Če bi vsak Slovenec bil taka šleva,
bi bila Slovenija grozna reva!*

BORIS (vzame brez besede puško):

*Matjaž, urédi z ekonomom stvar:
danes na vsak način kosilo!
Če nam ne da imperijski erar,
vzemite od rezerv za silo.*

MATJAŽ: *Hura, storjeno!*

(Boštjan se z Borisom odpravi čez skalovje.)

4. prizor

MATJAŽ: *Viš, Majda, viš!*

*Na mah sem take volje, da bi te vzel za ženo,
četudi nosiš hlače! (Jo ujame čez pas.)*

MAJDA (ga udari po roki in se ga reši):

Miruj, že spet noriš!

MATJAŽ: *Saj veš kako! Ne bom jemal možače!*

*Da bi spominjal se vselej,
ko bi me ljubkovala,
kako je črnosrajčnikom
— vratove zavijala!
Brrr!*

MAJDA: *Pha! Ko da je meni kaj za te!*

MATJAŽ (jo spet ujame):

I, no, seve — moj sladki AFŽ!

(Jo smejoč se izpusti. Iz ozadja se začujejo glasovi.)

BORIS (za odrom):

Stoj! Stoj! Streljam!

BOŠTJAN (za odrom krikne):

Ne!

(A v isti mah že počí.)

(Več krikov. Matjaž zgrabi za puško, izza odra prihiti z orožjem več partizanov.)

5. prizor

MAJDA: *Kaj je to?*

MATJAŽ: *Pa ne da bi nas zasledili?* (Pohiti vrh skal.)

BOŠTJAN (za odrom):

Kdo je?

ANA (za odrom):

Tovariša!

BOŠTJAN (za odrom):

Tovariša naprej!

(Na odru odstavijo orožje in radovedno čakajo.)

6. prizor

(Izza skal se počasi pokažejo: Boris, Ana, mlada žena, preprosto oblečena, lepih potez, z znaki utrujenosti in prestanega gorja na licih. Za njo Janko: suh civilist z očali in košato lasuljo, s klobukom v roki in z ogromnim nahrbtnikom na plečih — na njem par gojzerjev. Za njima Boštjan.)

BOŠTJAN (preplašenemu Janku):

Za srečo, da je šlo postrani.

V prihodnje na poziv obstani!

(Borisu.) *A ti, tovariš, bolje glej!*

(Boris v zadregi skomigne z rameni, Matjaž se mu pred nosom potrka na čelo, češ: Pamet, pamet!)

JANKO (neroden, v strahu vrti prestreljeni klobuk in se otipuje po glavi):

Pre... pre... prevrtali ste mi klobuk!

MATJAŽ: *Da ti le nos še cel ostane!*

A luknja naj ti bo v pouk!

BOŠTJAN: *Tovariša, odkod in kam?*

JANKO (še vedno zmeden):

E...!

ANA: *Iz Ljubljane!*

VSI: *Iz Ljubljane?!*

MATJAŽ (hlavno):

Povejta! ...

BORIS: *Govorita!*

MATJAŽ: *Kako je tam?!*

MAJDA: *Novic smo lačni bolj ko kruha!*

BOŠTJAN: *Počasi! Ne prenašlo! Mir!
Najprej formalnost suha!*

ANA: *Tu moj papir! (Mu da propustnico.)*

JANKO (išče po žepih):
Moja propustnica ... Kam sem jo del?

BOŠTJAN (Ani):
*Prav, v redu!
(Janku.)
No, in ti, tovariš?*

JANKO (išče):
Hudir, nekdo mi jo je vzel!?

BORIS (potihoma Matjažu):
Tu pa računi niso čisti!

MATJAŽ: *Mu že pretipljemo obisti!*

BOŠTJAN: *Tovarišica, ti ga pač poznaš?*

ANA: *Pridružil se mi je na poti.*

BORIS (Matjažu):
Moj šesti čut se redko moti.

JANKO (odveže nahrbtnik, išče po njem, izvleče pižamo, jo razprostre in stika po žepih).

MATJAŽ (se mu s puško za hrbtom približa):
I, kam pa kam, tovariš iz Ljubljane?

JANKO (povesi pižamo):
Ej, kam pa neki? K vam! Med partizane!

BORIS: *Vohavz! !*

BOŠTJAN: *A da te ni Taljan ustavil,
ko si se s temle ...
(Dregne v nahrbtnik.)
... v hrib odpravil?*

JANKO: *O, da! Me je. A sem ga pretentál,
da kanim k teti v Suhi rovt v obiske.
»Tak mož pa k teti?« je z glavo zmajal.
A tisti mah iz hude stiske
odreši misel me krilata:
»Sinjor, ta tetka je bogata!«
On se nasmehne mi: »Va bene!«
in jo s patrolo dalje krene.
(Medtem so ga počasi vsi obstopili.)*

BOŠTJAN: *Prav žal, tovariš. A dokler se ne izkaže, kaj je s teboj, si naš jetnik!*

MATJAŽ (pomigne):

Hej, straže!

JANKO (se otepa):

Jaz? Ne... Saj jaz sem vendar partizan!

BORIS: *Prav toliko kot volk kristjan!*

MATJAŽ: *Stran z njim!*

(Ga odvedo.)

7. prizor

BOSTJAN: *Tovarišica, ne zameri...*

MAJDA: *Sedi!*

ANA: *Hvala!*

(Sede.)

MATJAŽ: *In zdaj nam kaj povedi
o rožniški pomladi.*

BORIS: *Kaj pravijo kostanji
in kaj na gradu lipa?*

ANA: *Živi, cvetè, utripa,
vse kakor po navadi.*

MAJDA: *In tivolski večeri,
kaj še tako dišijo?*

ANA: *Natanko kot nekdanji,
le tiše šelestijo.*

MATJAŽ (ves prevzet od hrepenenja po Ljubljani):

*Ljubljana ljubljena,
izdavna snubljena,
a neizljubljena
nevestica!
O tebi sanjamo,
s teboj se upijanjam,
kadar preganjam
nemir srca.*

VSI (brez Ane):

*O tebi sanjamo,
s teboj se upijanjam,
kadar preganjam
nemir srca.*

MATJAŽ: *Ko spet se snidemo
in v vas ti pridemo,
da s haljo židano
okitiš se!
Tedaž te s pesmijo
lepo pozdravimo
in spet ozdravimo
od ljubice!*

VSI (brez Ane):

*Tedaj te s pesmijo
lepo pozdravimo
in spet ozdravimo
od ljubice!*

ANA: *A zdaj povsodi je težkó!
Naš dom je ena sama ječa
in bolečina vsak dan večja...*

MAJDA: *Mojbog, zakaj nas le tepo?*

BOŠTJAN: *Rečeno je: trpljenje mora priti!*

ANA: *Predvčerajšnjim so spet v Gramozni jami
jih dali osem ustreliti...
Nihče od njih se več ne zdrami!...
(Vsi sklonijo glave... Molk.)*

BORIS (prime Majdo za roko in jo popelje v ospredje):

*Bosa pojdiva, dekle, obsorej,
bosa pojdiva prek zemlje trpeče.
Sredi zasanjanih češnjevih vej
sežem ti nežno v dlani koprneče.*

MAJDA (ga izpusti):

*Beli so, beli so češnje cvetovi,
temni, pretemni so talcev grobovi.*

OBA: *Kakor ponosni galebi nad vodo,
taki so pali za našo svobodo.*

BORIS: *Bosa pojdiva, dekle, obsorej,
bosa pojdiva med bele cvetove.
V krilo nalomiva češnjevih vej,
da jih poneseš na talcev grobove.
(Vsi s sklonjenimi glavami molčijo...)*

MATJAŽ (iztrese pred Ano pest krhljev):

*Gotovo pot te je upehal.
Tu, zoper glad: pest krhljev in orehov.*

STAR PARTIZAN (ji zvije odejo za sedež):

Sem na odejo sedi. Ni ušiva.

ANA: *Tovariša, kako sta ljubezniva!
Tako mi je, ko da sem spet doma
in kot da od prestanega gorja
se spet povračam v dni nekdanje...
Da niso to morda le sanje?!*

8. prizor

STRAŽAR (privede spet Janka):

Tovariš je našel papirje.

JANKO: *V klobuk sem ga zataknil, ali zdaj
je razen luknje v njem le komaj kaj...
(Izroči prestreljeni papir Boštjanu.)*

MATJAŽ: *Če si res pravi, tu: premirje!*
(Mu da roko.)

BOŠTJAN: *Počij! Za šture ni tu stiska.*

JANKO (sede na Anino odejo):
Ne škodilo bi kaj prigrizka.
Kolikokrat na dan pa jeste?

BORIS (jezno):
Devetkrat!

JANKO: *Devetkrat! Krščeno motiko!*
Jaz namreč jem zelo veliko.
(Janko ugleda Anine krhlje in se koj spravi nadnje.)

MAJDA (objame Ano):
Tako si trudna, moja ljuba.

ANA: *O, koliko jih je še bolj!*
Bilo zaprtih nas je vkup devet:
dve mladi, mladi, krhki, zali,
pa so osuli jima rahli cvet
in v blato brez sramu steptali!
In ni bilo jim še dovolj...
Ne, ne, ah, ne!

MAJDA: *Ubožica, počij!*
(Jo popelje k hlodom.)

MATJAŽ: *Človek bi streljal, streljal od obupa!*

BOŠTJAN: *Kako je grenka naša kupa!*

MATJAŽ: *Nekoč prijazno so vasice*
povsem izpremenile lice:
Povsod požig, zločin, umor.
Kri kliče nas: Možje, v upor!

VSI: *V upor! V upor!*

MATJAŽ: *Zločinski tujec bodi strt!*
Svobodo narodu!

VSI (odločno):
Sovragu smrt!

ANA (Boštjanu):
Če sprejmete me v svoje vrste,
bi rada tu pri vas ostala.
Roke kot prej več niso čvrste,
a rabiti bi še jih znala.

BOŠTJAN: *Le nič besede — si že naša.*
Za drugo te nihče ne vpraša.

JANKO (stopi do Borisa):
Tovariš... namreč... mi lahko poveš,
kaj bo pa danes za večerjo?

BORIS (jezno):
Jež!

JANKO (se zasmije):

Haha! No, dobra šala, kaj?

BORIS (vedno bolj jezen):

O, ni ne šala, ni! Prijatelj, sezi!

(Mu ponudi prazno desko.)

*Da, jež v francoski majonezi,
našpikan z lastnimi hodicami ...*

JANKO (zmeden):

Toda ...

BORIS:

Nobeden »toda«, ljubi fičfirič!

Po partizansko bi se temu reklo: Nič!

JANKO:

Nič?

MATJAŽ:

*Nič, da, nič! Da ne bo dvoma,
obrne se na ekonomo!*

(Pokaže na Martina, ki v kotu nekaj računa.)

Janko gre obupan k njemu.)

BORIS:

Osliček je podoben oslu.

ANA:

Ste mar to vsi, kar tu vas vidim?

BOŠTJAN:

Ne,

večina zunaj je na poslu.

O, ni nas malo, kolikor nas je!

ANA:

Ne najdem znanega obraza.

BOŠTJAN:

Odkar zgrabili smo za meč

— tako kot plaz se vrhu plaza

gromadi — vsak dan nas je več.

ANA:

I jaz imam vmes neke znane ...

MATJAŽ:

*In kdo jih nima? Kar gre in hodi,
je vse že šlo med partizane.*

ANA (zase):

Da zvedela bi, kje in kodi

bi ga dosegla vsaj s pozdravi ...?

MAJDA:

Kaj so te dolgo imeli v ječi?

ANA:

Pravzaprav ne. Le nekaj tednov —

da štela dni bi, res ni vredno.

Le te noči, noči brez spanja,

noči trpljenj, zasliševanja ...

Nekoč so me privedli k mizi,

na njej liker, slaščice, vino ...

»Izvoli semkaj na blazino

in pij in jej!« Ne, ne, biriči!

BORIS:

Baje da v led dado mamila,

ki voljo ti omajejo.

MATJAŽ:

Fej, hudiči!

JANKO:

Bil sem zaprt en dan, a brez kosila!

MAJDA:

Koliko mož, deklet trpečih,

otrok in starcev, žen nosečih!

ANA (se mukoma obvlada):

*Jaz ... jaz ... Da, tudi ta bila je z mano ...
Kako se ga je veselila!
»Če boš obležal s črno rano,
otrok ne bo poznal bandita,
a vedel bo, zakaj si pal,
zakaj je tvoja kri prelita!«
Pa so jo revo pohodili
in dete ji v telesu — ubili!
Joj, ne! Ne morem več ...*

MAJDA: *Nikar!*

ANA: *Za svoj živi dan zdaj biti brez otrok!
Kako naj mu v oči pogleda,
očetu, njemu, ki mu že beseda
»Moj sin!« bila je ko kristjanu — bog?
Kako! ... Kako? ... Moj sin ...
(Šepetaje.)
Moj sin ...
(Ana si opomore in se skozi solze nasmehne.)
Kako je dobro tu pri vas!*

MAJDA (se je oklene):

*Pozabi vse, kar je bilo! Pri nas
boš ozdravela od vseh bolečin!
(Jo odvede na drugo stran. Spotoma jo stari partizan dobrohotno
potreplja, ostali se počasi dramijo iz molka.)*

BOŠTJAN: *Prižgimo v srcih svetlo luč:
nevera, vera, up, obup,
vse to naj prekalí se v svetel plamen:
Trpljenje je življenja ključ!*

9. prizor

(Izza odra se začuje šum in glasovi.)

GLAS (za odrom):

Hej! Hej!

VSI: *Gredo! Gredo!*

(Šum, veselje, ves oder se razgiba.)

GLAS (za odrom):

Le vkup, le vkup, uboga gmajna!

MATJAŽ (na odru):

Hej!

GLASOVI (za odrom):

Hej!

MATJAŽ: *Hej!*

GLASOVI: *Hej!*

GLASOVI: *Za staro pravdo zdaj bo drajna!*

MATJAŽ: *Hejá!*

GLASOVI: *Hejá! Hejó!*

MATJAŽ: *Zimzelen...*

GLASOVI: *Zimzelen...*

MATJAŽ: *... za klobuk!*

GLASOVI: *... za klobuk!*

VSI: *Punt naj reši nas tlačanskih muk!*
(Med pesmijo prihajajo na oder, vsa četa, vmes nekaj tovarišic. Nekateri nosijo plen: blago, orožje.)

VSI: *Iz grajskih kevdrov teče vino...*

MATJAŽ: *Hejá!...*

VSI: *Hejá!*

MATJAŽ: *Hejó!...*

VSI: *Hejó!*

VSI: *Zažgali grofu smo graščino...*

MATJAŽ: *Hejá!*

VSI: *Hejá! Hejó!*

MATJAŽ: *Grad gori!*

VSI: *Grad gori!*

MATJAŽ: *Grof beži!*

VSI: *Grof beži!*

VSI: *Vino teče, naj še teče kri!*
(Tovariši došlece veselo sprejemajo, nekateri prevzemajo plen, ki ga pod komando ekonoma odnašajo v kočo. Ostali se pogovarjajo, borci odlože s pleč orožje in oprtnike. Majda prevezuje ranjence.)

MARTIN: *Ej, to pa res ni slaba bera!*

MARKO (se odpaše in snema čutaro, ki jo da naokoli):
Vse abesinijskega vira!
(Vsi v smeh.)

BORIS: *Ste jim nasuli popra, kaj!?*

GLASOVI: *Daj, Marko!*
Brž povej!
No, daj!

MATJAŽ: *Daj, daj, iztresi jo iz meha!*

MARKO (poklenka, ali je še kaj v čutari, ki jo za vsak primer nagne na usta, in si obriše brke):
No, danes smo imeli smeha!
Čepimo tiho za ogrado,
čakaje, da jo vlak pripuha...
Svarun pritakne — primaruha! —
na tir angleško čokolado.
Hlapon prisope — frc, bum! — poč!
in že po bregu se potoči.
Iz vode jok, stok: »Mamma mia!«
ko da revšeta v črevih zvija.

*Tedaj v napad! Mašince kreše!
Ali jo brišejo bregeše!
Sedaj se, ritopisnik, usti
in v radostni se ples zasuči!
Še jaz sem — bog mi greh odpusti! —
posvetil dvema — lop! — po buči.
(Vsi v smeh.)*

MATJAŽ: *Tako je prav, vrag naj jih vzame!*

MARKO: *Potem — mi: plen naglo na rame,
a drugi pa v oblakih dima
jih gonijo najbrž do Rima!*

BORIS: *Hura, naprej, do končne zmage!*

VSI: *Hura, nad valpte in sovraže!*

MARTIN (iznad kupa vreč):
Pet mož po vodo za gostijo!

JANKO (navdušeno):
Ah, da, sijajno!

BORIS (zanosno):
*Glad, adijo!
(Nekaj mož naloži velik kotel na ramena, Janko se ves goreč odpravlja
za njimi.)*

10. prizor

ANA: *Zares je tu pri vas veselo!*

MAJDA: *Je ... kakor kdaj ...*

MARTIN (kraljujoč nad plenom):
*Le brž, na delo!
(Ukazuje tistim, ki nosijo plen v koč.)*

MATJAŽ: *Ta zmaga vredna je proslave!*

BORIS: *In javne narodne zabave.*

MARKO: *Iluminacija ob kresu!*

MATJAŽ: *Večer ob pesmi, smehu, plesu!
(Se zavrti.)*

*Tralalala, hopsasa,
živela pojedina!*

VSI: *Tralalala, hopsasa,
živela pojedina!*

11. prizor

STRAŽAR (na skalah nameri puško):
Stoj! Kdo si?

FELIKS (izza odra):
Tovariš! Partizan!

STRAŽAR (odstavi puško in ga spusti v tabor, kamor prihiti Feliks, upehan, prašen, resnega obraza).

BOŠTJAN: *Kurir iz boja? Je kaj žrtev?*

FELIKS: *Je! — Kurirček Peter...*

MAJDA (krikne):

Mrtev?!

FELIKS: *Ranjen... A upam, da ne prehudó.*

Obveze! Jod! Hitite jim naproti!

Bržčas so že na polu poti.

MAJDA: *Moj bog!*

(Pohiti po obveze, dva tovariša z njo.)

FELIKS (obotavlja se):

Ko Petrčka je reševal,

da ne bi prišel živ jim v róke,

naš komandant Francè je pal...

BOŠTJAN: *Francè?!*

ANA (zase): *Francè?!*

MATJAŽ (pridušeno):

Ubit?

FELIKS: *Ubit!*

(Majda in vsi drugi odrene. Premolk. Dva kljub temu pohitita ranjencem naproti.)

12. prizor

ANA (v zli slutnji):

Francè ubit...?!

BORIS (si zakrije obraz):

Joj! Joj!

FELIKS: *S krvjo oblit*

je ko brez kril omahnil v travo...

A že je Peter rešen... On z roko krvavo

poboža ga... V očeh vzdrhti mu svit...

Še nekaj vrst na list napiše...

(Izroči papir Boštjanu.)

in... (Umolgne.)

MATJAŽ: *Francè!*

MAJDA: *Saj ni mogoče!*

MARKO: *Spet eden starih... Kaj se hoče!...*

(Skomigne, molk.)

BOŠTJAN (v največji in mučni tišini bere Francetove poslovilne vrstice):

Moj sin, ko boš se materi rodil,

ne da bi jaz te kdaj poljubil,

ne zabi, da se oče je boril,

ker vere v dobro ni izgubil.

O, bodi močen, raven, čvrst,

*kot jeklo v ognju se prekáli,
zakaj le v boli cepljen brst
se v žlahtni sadež izkristali.
Le rasi, trpi, gôri, živi
kot mladi mak v poletni njivi,
ker znaj: šele ko boš izgôrel,
v razplodno seme boš dozôrel.
Pozdravljen, mali moj junak —
jaz grem, odhajam v mrki mrak ...
(Obrne list.)
Za sina — ženi Ani Traven.*

ANA (ki se je od besede do besede bolj in bolj lomila v nemi grozi, krikne ko zadeta srna):

A ... a! Francè! ... Moj fant! Moj mož!
(Se zgrudi.)

MATJAŽ (priskoči).

MAJDA (jo objame):

O, Ana, Anica!

ANA (se napol vzravna):

*Ne, ne, pustite,
pustite me ...! Ah, on je pal,
ne da resnico bi doznal:
Moj sin, njegova kri, je mrtev!
(Se spet skruši. Molk.)*

BOŠTJAN (pretrga grobno tišino, ki jo reže edino Anino ihtenje, gledaje list):

Nikoli lista ne boš bral ...

ANA (ki jo hoče bolečina raztrgati):

*Saj bo razneslo uboge grudi!
Francè, Francè, o daj, prebudi
se vsaj za hip, da ti povem
vso to strahoto nepojmljivo,
ki z njo so me ubili — živo!
Gorje! Ti zdaj si gluhi in nem ...
(Se mukoma vzravna, stopi k Boštjanu, vzame list in ga pobožno poljubi, skoraj brez moči.)
O, sinek moj, ti nerojeni,
umorjeni,
le kje zdaj spiš še nerojeno spanje,
le kje zdaj sanjaš svoje mrtve sanje?
Očeta so ti rablji ustrelili,
a mene so polblazno izpustili,
da z izgorelimi očmi
vse dni
ko ranjena samica iščem,
iščem,
kar davno že nikjer več ni.
O, naj se sklonim trudna nad prgiščem
kot solzna sveča vrhu groba,*

*ker vedi, sinek moj, ti nerojeni,
umorjeni,
da presvinčena moja je tegoba!
Ne bo te kdaj ogrelo moje krilo,
in še v minuti, ko bom najbolj sama,
ne bo nikoli me potolažilo:*

(Šepetaje.)

»Mama!«

(Jo spet premaga bolest.)

(Na odru gluha tišina. Partizani pod silnim vtisom Anine brezdanje bolečine čemijo vsak v svojem kotu. Krvavi žarki večernega sonca se poslavljajo.)

MARKO (se skloni k Ani):

Tovarišica...

(Videč, da ji ne more pomagati, se s težkim srcem umakne. Majda ne-gibno strmi predse.)

13. prizor

(Na nosilnici prineso iz ozadja v nogo ranjenega Petrčka. Stražar pozdravi, drugi priskočijo na pomoč in pripravijo v ospredju zasilno ležišče. Ranjenčka prineso, da bi ga povezali. Majda ga poljubi. Petrček pa se sam poskuša junaško nasmehiniti, a se mu vidi, da ga rana neznansko boli.)

MAJDA: *Petrček! Petrček!*

PETER (gleda, kako mu previjajo nogo):

Kaj ne, da bom lahko še hodil?

MATJAŽ: *Saj si kurir!*

Ne le v pohod — v poskok in dir!

MAJDA: *Ubožček moj, te kaj boli?*

PETER (premagujoč se):

O, ne, prav nič... res, nič mi ni...

ANA (ki se je že prej vzravнала, se ob pogledu na dečka prebujata kakor iz globokega sna).

MARKO (Ani):

Sirota je, brez staršev... sam na svetu.

Francetu bil je kakor sin očetu.

(Ana se dečku približa.)

PETER: *Malo vode...*

MAJDA (pohiti ponjo in jo prinese, da bi mu jo dala. Ana gleda, gleda otroka, stopi še za korak k njemu in ko Majda prinese vodo, jo ustavi, ji rahlo izvije skledo, poklekne k Petru, mu privzdigne glavo in mu da piti. Peter pije in jo gleda z velikimi očmi.)

PETER (neha piti, Ani):

Si ti nova partizanka?

ANA: *Sem.*

PETER: *Kako se imenuješ?*

ANA: *Ana.*

PETER (zasluti v nji enako trpečega človeka in se ko dete stisne k nji, mehko):

Anka!

ANA (ga burno privije k sebi).

MATJAŽ (po kratki pavzi):

*Veš, Peter, to je tista Ana,
ki sta zvečer o nji kramljala
s Francetom ... Luna je sijala,
vidva pa čisto nič zaspala ...!*

PETER (se ji ozre v obraz, a težko zadržuje solze ob spominu na Franceta).

ANA (ga poboža):

*Ubogi fant ... da, da ... tako je z nama:
zdaj sva sirotici brez varstva ...*

PETER (jo objame, se stisne k nji in šepne):

Mama!

ANA (ob tej besedi se v Ani odpre stara bolečina, a v nji tudi novo nebo. Čustva ji zavalove v vseh registrih, dokler se ji v očeh ne ujame nov svet):

*Junaček mali moj, zahvaljen:
v očeh sem tvojih našla pot!
Ko bil je cilj najbolj oddaljen
in je že tonil upa brod,
pa zvezda skoz oblake sine
in mi pokaže do brežine ...
(Vstane, razširi roke.)
Sinov, hčera vam nisem mogla dati,
a vendar bom — s l o v e n s k a mati!*

MATJAŽ: *Na srca trka novi čas!*

BOSTJAN: *Ti, ki si toliko trpela,
boš v težki uri razumela
najbolje varovati nas.*

ANA (s trdno vero in z novim življenjem v srcu):

*Vsem bednim bom ljubeča mati.
Moj sin bo vsakdo, ki trpi,
dokler svobode žarki zlati
nam ne prižgejo lepših dni!*

BOSTJAN (pokaže v krvavo zarjo):

*Poglej, svoboda je pred vrati,
nje seme iz krvi zori!*

VSI (z Ano vred):

*Svoboda, čudežna cvetica,
triglavska roža in sijaj,
v potoku biserna vodica
in slavčkov glas v poletni gaj!
Svoboda, pravljicična nevesta,
obet in nada starih drajn,
svoboda, svetla rimska cesta,
ti, hrepenenje naših sanj,
s v o b o d a !*

(Vis 1944)

Do koder gora zazeleni

Prerok Avram iz Balate*

Dokler se ne zgodijo stvari, nismo pripravljeni verjeti v njihovo možnost, toda možne so tiste stvari, ki so se zgodile, kajti ne bi se zgodile, če ne bi bile možne.

Aristotel

Mihailo Lalić

Dokler poslušamo bobnenje sile in pridušeno jadikovanje, ki ga spremlja, ali ko gledamo nesrečnike, kako se kot črvi zvijajo na žerjavici — naša soudeležba ni nikoli tako pasivna, kot bi se to zdelo na prvi pogled. Ne more tudi biti, kajti spodbuja nas, če že k ničemer drugem, kot k strahu za lastno kožo. Bojimo se tistega, kar čaka tudi nas, ali se nam približuje izza hriba; ta strah pokrene priprave, da je treba vzdržati, krepí željo po upor, spodbuja razmišljanje, da se prelišči močnejšega in se ga zafrkne. Menda je to rodilo sadove in zato bi moja zgodba, neurejena kot so vse zgodbe o vojnah, o velikih kopičenjih človeške zlobe, nasilja in umazanij, lahko komu še koristila, če bi jo bil pripravljen spremljati.

Zares smo se Zgornji Brzaci, razsuti po visokem amfiteatru, ki nam ga ni naključno podarila usoda, v teh dneh naposlušali črnogorskih tragedij. Jutri bosta minila že dva tedna, odkar kazenska ekspedicija z dinamitom in z minami orje ravnico od Zlatice do Bobije in Vranjine in z ognjem cvre gole hribe na oni strani. Vedri dnevi so minili, zakoni so se spremenili — grmi iz zemlje in ne z neba, dolina grozi s prepadi in jim spodkopuje temelje. Napihuje se grmenje, raste pod zemljo in se širi — tisto, kar je zavzelo, ne zapušča, sliši se ga in počasi osvaja polja, kjer ga prej ni bilo. Že od zdavnaj se prevrača Meteritza, ruši Ceklin in Ljubotin, vzpenja se k Čevu in h Grahovu, zamolklo bobni izza Nikšića, med Krnavo in Vojnikom, približuje se Durmitorju in se plazi po njegovih žilah.

Druga za drugo, od zore do mraka, in v enakih presledkih se dvigujejo in grmijo eksplozije, ki so enake po trajanju in podobne druga drugi. Pri dnu štirioglate, vsaj meni se tako dozdeva, se pravilno cepijo v manjše kocke z gladkimi stranicami, ki se bodo v tretji ali četrti stopnji razpršile v rdeče zavojčke in škatle, iz katerih bodo izbili iskreči se roji zvočnega ognjemeta, ki se jasno načrtuje pred našimi očmi.

* Odlomek iz najnovejšega romana Mihaila Lalića *Do koder gora zazeleni*; ocena na str. 297.

Vem, da ni tako težko doseči pravilnosti pokanja in plamenov — zadostuje, če se uporabi enaka doza nitroglicerina — toda meni, ki se spominjam drugih vojn in drugačnih represalij, se zdi čudno to počasno uničevanje korak za korakom. V tem pa je tudi nekaj dobrega: izdaje se, menda, ne bo moglo slišati, kar bi bilo krasno čudo; toda vse dobro ni vedno dobro, kajti — tudi izdaja, pa naj bo še tako odvratna, je vsekakor nekakšno prelaganje tistega hudega, tako kot je tudi vse življenje že od nekdanj odlaganje, okrašeno z izdajami.

Močan del uničenja je krenil proti nam. Že od zdavnaj je krenil, počasi se približuje, izgubljam živce, medtem ko čakamo na ognjene pošiljke, ki jih prinaša in daruje, kamorkoli pride. Naj bom iskren, ne bi jih niti čakali, če bi se dalo kam pobegniti, toda to ni mogoče. Prispeli so že v Doganjo, razpeli so šotore okrog cerkve, minirajo, podpihujejo, požigajo, veseljačijo in streljajo. Nekateri fante, med njimi tudi dva nogometaša, s katerima smo bili letos v okopih na drugi strani Lima, so ujeli, iznakazili in ubili kot v Bellum Batanianum pred tisoč devetsto petintridesetimi leti. Pravijo, da so »komuniste« prepoznali italijanski karabinjerji, ki so bili ujeti v mestu, toda jaz tega ne verjamem; dejal bi, da so jih izdali naši sokoli, krivoverci, ljoticévcí, da bi se priliznili zmagovalcem — čeprav se v celoti zgodovina ne ponavlja, temveč po fragmentih, to se pravi v ljudeh, kajti ti so ostali enaki, če že ne hujši, kot so bili. Če se nekdo uči obrti pri žandarjih, je zlepa ne zapusti tako lahko.

Tisti, ki so »krivi vsega«, ali so v tej igri sprejeli vlogo, da bodo začasno krivi, komunisti — so »se zagrebli« v planino. To z užitkom pravi Novak Popnikovič, »zagrebli so se« in doda »pobegnili so«; iz tega je napravil celo nov izraz »pobegnitis«, kar naj bi pomenilo ubežnik, in čeprav ve: prosili smo jih, jih preklinjali, naj se umaknejo tja gor, da bi lahko nanje zvalili tudi naše krivice. In ne samo to, da smo jih prosili, temveč smo jim mimogrede tudi zapretili, da bodo ujeti in predani sovražniku, če ne bodo opustili vstaje in streljanja... Zdaj so nekje izza Leleča, najverjetneje v Tudor-gori, na prisilnem lenuharjenju. No, tudi v tem se je ponovila zgodovina: planine so spet polne upornikov in mesta polna ovaduhov in kurbic. Mi, ki smo med tema dvema skrajnostima — starine, ženske in otroci — se dopoldne pretegujemo, mučimo, trepetamo pred novicami, ki si jih sami izmišljamo in če od kje obupano zabrenči muha, ki je zašla v prazno čutaro, se nam zazdi, da je to bombniška eskadrilja in naši pogledi se zazrejo v nebo. Okrog poldneva se ojunačimo: »Le enkrat se umre!«, toda proti večeru nas spet prevzame strah — tudi ta enkrat se nam zazdi preveč...

Da nas ne bi ujeli pri spanju, odnašamo slamarice pod leske zraven mej, odavamo se v ponjave in buljimo v zvezke. Kamorkoli se namestim, kakorkoli se poravam, se že kaj najde, da me žuli pod rebri. Včasih se zdrznem pred jazbeci, ki se približujejo koruzi, ali pred ježem, ki motovili, kot bi imel ostroge, včasih mi polh zamaši nos, da sem takoj buden. To so trenutki, ko iznenadim šumečo reko Rimske ceste v premikanju: karavana jezdi galaksije z medzvezdnatimi meglicami, od katerih se peni nebo, vse hitreje se oddaljuje k neznanim breznom, a za njo ostaja valovita brazda matice... No, dokler je vedro, ni nič hudega: veljajo gravitacijski zakoni, včasih pa tudi ne. Neprijetnosti se pričenjajo z oblaki, prehladi in s strahom. Končno se je tega nabralo mnogo več, kot lahko prenese duša. Vsilil se mi je kašelj, komaj diham od ropota, Rusi izgublajo in se iz dneva v dan umikajo, nečaki so zgoraj lačni in prezeblí in vprašujem se, kam bo šlo to ubogo ljudstvo, ko se bodo pričela deževja in neurja... Ni več komitstva, sklepi ne morejo vzdržati. Med skavte se ne gre s šestdesetimi in še z nekaj drobiža let, zato mi ni

nič do življenja niti do mladeniške fatamorgane, imenovane svoboda. Če bo takole trajalo še nekaj časa, potem mi ne bo niti do fetiša časti, obraza, dostojanstva, do ničesar...

Podobno propadanje vrednot — izgube cilja, smisla in volje do življenja — sem občutil, ko sem se kot klateški vitez brez zvez in obveznosti leta 1913 potikal po Carigradu... To, da si večkrat priklíčem v spomin preteklost, ni zaradi tega, ker bi užival v pripovedovanju, temveč se mi zdi, da brez nje ne bi mogel misliti in osvetliti zapletene poti pred seboj do svetlobe iz teh dni. S tem ko se spominjam čudne praznine, oslabeledosti in bolezni brez bolečin, ki me je tedaj prevzela, bi hotel nekako prehitevati, ali se vsaj pripraviti na tisto, kar prihaja.

To je bilo v avgustu, po prazniku gospodovega spremenjenja, ko se menjata gora in voda in ta udar mora zaznati tudi človeški organizem. Do takrat se mi je zdravje že popravilo, nič več nisem čutil oslabeledosti od kolere in bregalniške lakote in z veliko vnemo sem hotel postoriti najvažnejše. Poslal sem Obru pismo v Črno goro, naj me ne prišteva k mrtvim in naj ne troši denarja za zadušnice. Obiskoval sem Armence po Carigradu — nekateri so se vrnili, popravljali hiše in obnavljali posle. Odšel sem v ruski konzulat, da bi videl, če so dobili podatke o moji ženi in njihovi apotekarki Nini Koreljskovi in njenem bratu Androniku. Sovražno me je tam pričakal sekretarček s krivim nosom in kozlovskim glasom, majhne rasti — majhni se želijo maščevati večjim od sebe, to jih zgrabi iznenada in ko so prepričani, da jih ne bo doletela kazen. Tudi jaz sem planil, prišlo je do prepira — zbrali so se hišniki, stražarji in še preden bi me vrgli ven, sem se raje umaknil pred močnejšimi.

Iskal sem Hajdukovića, da bi mi pomagal s svojimi zvezami. Nekako mlačno mi je obljubil, a potem dejal, da je to izgubljen posel. Ker mi je advokat Gukosjan dejal, da so armenski begunci iz Carigrada zabasali romunska pristanišča Konstanco, Galac in Breilo, sem odšel v pisarno srbskega poslaništva, ki je že obnovilo med vojno prekinjene zveze in posle, in jih zaprosil, naj mi pomagajo pri Romunih. Upal sem, da imajo spisek beguncev in tudi še sedaj verjamem, da so ga imeli pri tolikšnem številu uradnikov in registrov. Srbom sem se zasmilil, dali so mi priporočilo, nato pa so mi Romuni izstavili dovoljenje, da lahko potujem v Konstanco in da se nemoteno klatim od pristanišča do pristanišča, dokler ne obnemore. Sprejel sem ta papir in še danes ga hranim med drugimi stvarmi, čeprav nisem niti poskusil, da bi se okoristil z njim. Poskusil bi, odšel bi, pamet me ne bi bila zadržala, če bi se lahko razdelil na dve bitji, da bi se eno klatilo in iskalo in drugo čakalo v Samatiji...

Končno sem našel armenski samostan v Safer — sokaku na Pangalti. Znenada sem ujel predstojnika, gvardijana z dvema podbradkoma, iz katerih so se nabuhlo prikazovale znojne kaplje. Lomila sva grščino, ruščino pa tudi francoščino, dokler nisva vsega pomešala. Spomnil se je na Solun kot na rešitev vseh problemov in na Petrakisa, po nečem slovečega Grka: bil je stric nekoga, ki je prodal hišo in se povsem preselil. Izkazalo se je, da so jo že prej poznali in da so jo poročili z njim. Toda naenkrat je pop zanikal vse, kar je doslej nakladal: dejal je, da to ne zadeva Nine, on je Nino črtal s seznama!... Dovolj skrbi mu že povzročajo njegove faranke, pa nima časa ugotavljati, s kakšnim hudičem se bodo še spetljale besne ruske vdove. Tu pa gre seveda za drugačen primer: za primer zlate žene! Ta ni imela brata Andronika, kajti Andronik je že zdavnaj umrl, od tedaj je že več let, in ni se oženil, kajti bil je obremenjen z dedno boleznijo. Kako naj bi se bil ženil, ko je pohabljenec in ko ima za mater Čnomorko... Vse to grško ob

Črnem morju blešči navzven: bela koža, modre oči, rumeni lasje, drugače pa so vsi razbojniki ali duševni pohabljeni ...

Dodaja, napeljuje, meša, spreminja — da bi prenizko ocenil še tisto malo, kar mu je ušlo. Prebudi mi zaspano ljubosumje, razdraži nečimrnost, vseeno pa me ne utrudi. Ko sem se potolažen vračal s Taksima, sem se mimogrede od vseh teh muk napotil na Juksevo cesto. Pri vrhu, blizu derviškega samostana, je bil Avramov antikvariat, kjer si lahko dobil knjige in atlase v vseh evropskih jezikih — pri našli so jih mornarji in ko so jih prebrali, so jih puščali po krčmah ali pa jih odvrgli ob obali, kjer jih je že kdo pobral. Nekoč sem tu našel »Cvetje« pesnika Jovana Sundečiča, ki je bilo natisnjeno na finem papirju in z risbami v Zadru, in drugič spet roman Milovana Vidakovića »Ljubzenska scena« na veselem dvoru Ive Zagorice, ki je bil objavljen leta 1833. v Budimu ...

Tokrat me je presenečenje čakalo že v izložbi: črne platnice, kljukaste arabske črke in čuden naslov: Norec ... Ker sem prav to jutro, in to ne brez vzroka, sam sebi že večkrat dejal, da sem norec — ko sem prebral naslov v izložbi in ko sem se prepričal, da me oči ne varajo, je bila moja prva misel, da me je plešasti kabalist s preroško brado s pomočjo telepatije pripeljal do sem in da je vedel, s čim me bo osupnil. Neka višja sila, ki se mi je že prej smejala v brk, se mi spet pojavlja na takšen način in mi daje vedeti, da me ne bo pustila pri miru.

Pohitel sem noter, da bi razbil čarovnijo. Avrama sem našel pri krpanju prastare blazine za stol. Ni bil presenečen, niti posmehtil se ni moji naglici — to mi je še bolj potrdilo preričanje o zaroti proti meni. Segel sem po knjigi iz izložbe, pred očmi so mi zaplesale črke, komaj sem jih sestavljal in razpoznaval: prevod iz ruščine, pisec Dostojevski ... Mislil sem, da poznam vse njegove knjige, toda te nisem poznal. Vprašal sem Avrama:

»Kaj v turščini lahko pomeni norec?«

»Lahko dureka!«

»Ali lahko pomeni še kaj drugega?«

»Tistega, ki pobegne iz norišnice, lahko pa pomeni tudi kreten, idiot ...«

»Verjetno je prav idiot, kaj naj bo drugega? Toda naslov ni pravilen.«

Že prej se nisem mogel sprijazniti s tem naslovom. Knez Miškin pravzaprav ni bil idiot, čeprav so ga tako imenovali pokvarjenci in prostitutke v romanu. Ni bil neumen po naravi, temveč le lahkoveren, ne neumen ni bil, niti dedno obremenjen z duševnimi boleznimi — to pa so tri glavne variante, ki jih zaobjema ta naziv. Za tip junaka, kakršen je bil Miškin, bi bilo bolje reči, da je bil »naivnež«, »dobričina«, toda pisatelju se je zazdelo, da mora biti ironičen do družbe, ki ni mogla dobrote dojeti kot naravne ali človeku prirojene lastnosti, temveč le kot posledico slaboumnosti ali psihičnih motenj ...

Avram je na to prikimal z glavo — strinjal se je z menoj in mi dal prav, toda ko sem končal, mi je rekel, da to ni pomembno: naslovi so nepomembni, tako kot so tudi imena naključna. Njega je zaskrbelo čisto nekaj drugega — znenada je jezno zakričal:

»Ribe!« in s kazalcem zabodel madež na mizi pred seboj.

Nisem mogel povezati, od kje mu naenkrat to, zato se me je usmili in mi razložil — z eno besedo kot malo prej:

»Skačejol!«

Verjetno jim primanjkuje zraka v vodi?

»Tako so skakale pred pokolom janičarjev, pa spet, ko se je pripravljalo klanje Armencev. Ribe so zavohale, da bo dovolj človeškega mesa, ker pa so se Armenci

razbežali, bodo to morali nadoknaditi drugi s svojim... Kateri drugi? Kako to sprašuješ? Ve se, kateri!... Že od zdavnaj se kopičijo na obeh straneh. Najprej so eni začeli z vojaškim pritiskom in drugi so se zbal, da bi zaostajali, zato so se potrudili, da bi jih prehiteli. Tako so se dvakrat dohiteli in prehiteli, morda celo trikrat ali večkrat. Sedaj le iščejo ugoden trenutek, da se zgrabijo in preglasijo s streljanjem. Ribe so to zaslutile, kot zasluti mravlja nevihto in kača potres — prišepnejo jim čuti, kaj se bo zgodilo...»

Utrudil se je, toda od nekod je dobil novo moč, da je nadaljeval s svojim skrivnostnim šepetanjem, kot da bi mi bil zaupal dragoceno skrivnost:

»To je igra svetega Gija, pravzaprav pohodi bičarjev — le da je drugače urejena. Namesto da bi bili sami sebe, se moderni ljudje razdelijo, da bičajo eni druge, tako bo več mrtvih in potem se že najdejo številni vzroki, da se pobitim izkaže čast. Tega se seveda ne zavedajo, usoda jim je podtaknila druge prevare — verjamejo v skrivna orožja, ki so jih pripravili po kletih, v bojne strupe, v tokove, žarke, in vsak trapasti podoficir hiti, da bi skočil med oficirje in vsi oficirski sadisti, da bi postali generali, maršal in tako bo resnično vsaka dobrota na zemeljski obli razglašena in oznanjena za norost.«

Molčal sem, bilo pa je dovolj vzrokov, da sem bil videti prestrašen in zaskrbljen — usmilil se me je in pričel z drugačnimi stvarmi: tako pa ne bo ostalo do konca... Kdor bo preživel do sredine dvajsetega stoletja, bo dočakal lepše čase. Napredovala bo matematika in znanosti bodo določile vsemu merila, tako da bodo ljudje krotili svoje strasti. Vsakdo bo dobil strojček, ki bo meril, da se v ničemer ne bo pretiravalo — v sovraštvu, kot tudi ne v ljubezni. Če so zmogle nekatere ptice, a to zmorejo tudi podgane, da so omejile število potomstva glede na hrano, s katero razpolagajo, bo menda tudi človek našel način, da ne bo skotil več, kot je zmožen prehranjevati, da mu ne bo treba v vse manjših presledkih delati pokolov... Razvila se bo industrija, tako da se bodo stvari za uporabo izdelovale ceneje, s tem pa bodo izgubile na vrednosti, ki se jim jo sedaj pripisuje. Na ta način bo zabrisana pregrada med bogastvom in revščino. Postopoma se bosta obe izgubili, kajti nikomur se ne bo splačalo grmaditi denarja in predmetov, ki jih bo vsakdo imel v izobilju. Ker bo tako zagotovljena starost brez pomanjkanja in bo izginil strah pred črnimi dnevi, ne bo nihče čutil potrebe po ropih, krajah, ali da bi na kakšen drugačen način izkoriščal svoje bližnje. Razvila se bo tudi medicina. Nekaterih boleznih morda sploh ne bo več, za nekatere pa bodo izumili olajšave in ublažitve. Življenje bo postalo domačnejše, pa tudi za smrt se bodo našla sredstva, da bo postala sprejemljivejša, da se smrtnik ne bo namučil kot žival v gozdu in da pri svojcih ne bo ostal v žalostnem in odvratnem spominu. Vprašal sem ga, če so to njegove posebne sanjarije, utopije, ali pa je iz knjig pobral vse tisto, kar mu je ugajalo. Z nasmeškom mi je odgovoril:

»Sanjarjenje je za odraslega tisto, kar je za otroke igra — duševna hrana.«

Imel sem ga že čez glavo, kot tudi njegovega govoričenja. Da se star človek z brado sklanja in pogleduje pod krilo prihodnosti, v to brezno, ki se premika pred nogami, in da še sedaj vara ljudi z zgodbami za otroke — se mi je zazdel takšen nesmisel, kot je bil nesmisel tudi to, da bi iskal svojo ženo, ki, vidite, če ni resnično mrtva, ne želi biti nikoli najdena...

Povleklo me je navzdol, napotil sem se po Terebaši, po strmi poti, ki se spušča proti džamiji in naselju Kasem-paša. Zdolaj se vrstijo javne kuhinje, kjer prodajajo pečene klobase, in skozi okna katerih se vali duh po čebuli in cvrčanju mletega mesa. Postal mi je slabo ob misli na to meso, na muhe in ob smrdljivem

izparevanju iz močvirja Zlatega Roga. Skrenil sem na golo poljano, da bi razmislil, kam naj se podam. Po poljani so v hladu akacij in tudi na soncu, bolj kot druge dni, bili popadali in zadremali utrujeni klateški vitezi: fakini, pijanci, uživalci drog, propadli kvartopirci in obupanci z Vzhoda in Zahoda — nekateri so bili bos, z razvitimi rutami umazanih fesov, z zmečkanimi klobuki pod glavami, eni plešasti, drugi sivolasi, nekateri so si z rokami zakrili oči, drugi so ležali na trebuih z obrazi navzdol, kot da bi se potapljali. Med njimi se dimi in smrdi iz desetih ognjišč za smeti iz hiš ali krčem, z ogorki skurjenih zabojev, ovčjih parkljev, ribjih okostij in zavojev odpadkov, okrog katerih se preganjajo naježene mačke.

Tu nekje, poleg nekega drevesa, sem začutil, da me noge več ne držijo, da sem zdolaj in da mi ni preveč hudo. Oči so mi še služile, zato sem ravnodušno opazoval, kako naglo, iz ure v uro, postaja vse grši stari svet okrog mene: skozi dim in skozi meglico, ki jo prekinja šklopotanje starih barkač, se širi v neskončnost veliko evropsko, azijsko smetišče, posuto s trupli neslavnih in izgubljenih bitk na obeh straneh. Nekaj časa sem dremal in potem še enkrat spregledal: krastav hrib, prekrit s turškim pokopališčem, vijugasta pešpot se prebija med grobovi in hoče ujeti prehod, da bi se izgubila na oni strani... Za trenutek sem občutil blede željo, da bi se pojavil tam in da bi me ta pot izvela in odpeljala preko hriba. Ne vem, ali sem zatisnil oči ali mi jih je prekrila mrena, pot pa se je ugasnila in z njo tudi to moje blede hrepenenje. Tudi druge želje so ugasnile, zdelo se mi je, da sem mrtev, to pomeni, da sem našel zviti način, da izvršim nekakšen pasiven samomor, ki je prešel brez bolečin.

(prevedel Miha Matè)

Kako fina gospoda so bili pravzaprav nacisti!*

Boris Mlakar

Kljub razmeroma provokativnemu naslovu ima bodoči bralec pri prvem prelistavanju pričujoče knjige kar ugoden vtis. Delo ima očitno ambicije znanstvene monografije, kar že na zunaj kažejo številne opombe, navajanje virov in literature, pogosti citati, v prilogi dodani sicer prevedeni dokumenti, skice, zemljevidi, indeksi ter zelo bogato slikovno gradivo. Razdelitev teksta na poglavja ter na podpoglavja bi kazala, da gre za dognano in tudi pošteno obravnavo naslovne teme. Glede slednje je treba seveda takoj pojasniti, da gre za problem tržaške Rižarne, medtem ko pa naj bi podnaslov *La dominazione nazista nel Veneto orientale 1943–1945* kazal na širši teritorialni okvir dogajanja v knjigi.

No, bralec, ki vsaj v glavnih črtah pozna zgodovino nacistične okupacije Trsta ter njegovega zaledja med zadnjo vojno, že takoj ob začetku branja postane nezaupljiv, nato razočaran, potem pa sledijo še druga, močnejša čustva,

a vsa z negativnim predznakom. Kot že rečeno, sumljiv je že naslov. V njem dejansko tiči trditev, da Rižarna ni bila uničevalno taborišče, medtem ko pa je znano in tudi dokazano, da je v njenem krematoriju bilo sežganih vsaj 3000 protifašistov slovenske, hrvatske, italijanske ter židovske narodnosti, da ne govorimo še o drugih strahotah, ki so se tam dogajale. Dejansko avtor, ki je, mimogrede furlanskega rodu, v tekstu skuša to trditev dokazati, vendar na svojevrsten način. Rižarna se v tekstu kljub navidez glavni vlogi pojavlja le nekajkrat, nekako mimogrede, kot da pravzaprav stvar ni pomembna, vendar zmeraj kot afermativna trditev, da to ni bilo židovsko uničevalno taborišče, da so od tu le v dveh transportih odvedli 200 do 300 tržaških Židov v grad Hartheim pri Linzu, kjer so bili sežgani, drugače pa so v Trstu sežgali le kakšnega starejšega Žida, ki je tu umrl naravne smrti, poleg tega pa še kakih 50 mrtvih slovenskih partizanov iz Istre, ki pa so padli že med boji samimi itd. Drugače pa naj bi zaporniki tu šivali obleke in podobno. Toda tudi za omejena transporta v Hartheim naj bi bil kriv le fanatični morilec Christian Wirth, vodja enote ali oddelka R, ki je bil zadolžen za tako imenovano »končno rešitev židovskega vprašanja«, podobno kot že pred tem v Lublinu v okviru akcije Reinhard, ki je bila pravzaprav v personalnem in funkcionalnem pogledu predhodnica oddelka R, seveda z neizmerno bolj tragičnimi posledicami za poljsko prebivalstvo. Znano je, da je vodja policije in SS v Jadranskem primorju Odilo Globocnik, ko je bil premeščen iz Lublina v Trst, sem pripeljal tudi večino svojega v uničevalnem delu izurjenega moštva. Wirth je nato padel pod streli borcev Istrskega odreda maja 1944 pri Kozini, nasledil pa ga je Obersturmbannführer Dieter Allers, ki naj bi bil proti Wirthu prava dobričina. Avtor stalno trdi, da je enota R zahteve Himmlerja ter führerjeve osebne pisarne iz

* Nekaj pripomb h knjigi Pier Arriga Carniera *Lo sterminio mancato*, ki je lansko leto izšla pri založbi Mursia v Milanu; 418 strani.

Berlina o dokončnem izstreljenju Židov na tem ozemlju pravzaprav ignorirala, transport tistih 300 Židov v smrt pa je le stvar osebne zavzetosti Wirtha. Drugače pa naj bi se enota ukvarjala predvsem s protipartizanskim bojevanjem, kar je bilo navsezadnje res. Razen nekaterih povračilnih akcij nacistov v Karniji naj bi to bili edini zločini, ki jih je nemški okupator sploh zagrešil v operacijski coni Jadransko primorje, če bi seveda verjeli Carnieru! Še bolj zanimivo je, kakšne dokaze avtor uporablja za take trditve. Če pustimo vnmear nekaj manj pomembnih postavk, gre predvsem za osebno izjavo Franza Suchomela, nekdanjega člana oddelka R/IV, torej Wirthovega podrejenega in to iz leta 1978; nadalje kot dokaz navaja izjavo Rainerja v zaporu v novembru 1945 ter končno še dejstvo, da na procesu proti istemu Rainerju leta 1947 v Ljubljani Rižarna skoraj ni bila omenjena! Nekako mimogrede je v knjigi omenjen tudi proces v Trstu leta 1976, ki je bil uprizorjen prav zaradi zločinov v Rižarni, vendar se je tako rekoč razrastel v obračunavanje s širšimi vidiki nacističnih in tudi kolaboracionističnih zločinov na tem območju. Pri tem je prišla do izraza tudi prevečkrat zamolčana resnica, da so pri tem največje žrtve doprinesli pravzaprav slovenski in hrvaški protifašisti.

Kar se tiče Wirtha Carnier nato ponudi v branje pravcato cvetko. Njegov povojni dopisovalec, nekdanji član enote R mu namreč piše, da Wirtha niso ubili partizani, temveč esesovci sami, menda zato, da bi se ga znebili zaradi njegove okrutnosti in vzvišenosti! Seveda avtor ne ve ali pa noče vedeti, da so ga ustrelili istrski partizani. Ne pozna ali pa noče poznati izsledkov slovenskih zgodovinarjev, predvsem dr. Toneta Ferenca, pa tudi drugih. Verjetno se tu srečujemo s podobnim problemom kot tudi pri solidnejših avtorjih, bodisi italijanskih ali pa tudi drugih tujih, ko pišejo o naših problemih, pa ne poznajo

ne našega jezika, ali pa se sploh ne zanimajo za to, kar so napisali naši zgodovinarji. Pri Carnieru bi rekli, da gre predvsem za hoteno ignoriranje, saj po drugi strani le citira Slovenski poročevalec iz julija 1947, ker pač za Rainerjev proces ni imel drugega vira, nadalje omenja tudi Jožeta Vidića (!) Črno roko in celo Metoda Mikuža, čeprav ni zaslediti, da bi njegova dognanja kaj upošteval. Da smo priča ignoriranju in pravzaprav izrazito tendenčnemu pisanju poleg naštetega in še vsega drugega, česar niti ne bomo uspeli omeniti, dokazuje predvsem primerjava s tem, koliko je avtor upošteval dela sodobnih italijanskih in nemških zgodovinarjev ali tudi publicistov, kjer vsaj jezik ne more biti ovira. O problemih Rižarne ter sploh o nacističnem okupacijskem sistemu na tem prostoru so med drugimi pisali Carlo Schiffrer, Sergio Kostoris, Enzo Collotti, Galliano Fogar, Mario Pacor, Ferruccio Fölkel, Silva Bon Gherardi, Karl Stuhlpfarrer itd. Od vseh teh je samo Schiffrer enkrat mimogrede omenjen v eni opombi! To dosti pove že samo za sebe. Podobno velja za uporabo arhivskih in časopisnih virov. Avtor vztrajno omenja in uporablja le tiste omejene vire, ki potrjujejo njegovo osnovno usmeritev oziroma hipotezo, ki je spočetka komaj vidna, se pa tekom teksta vse bolj krepi in nazadnje skozi usta Rainerja ter drugih avstrijskih nacističnih in nacionalističnih činiteljev povsem neposredno pride na dan. Lahko bi jo formulirali nekako takole: skoraj dveletna nemška okupacija Jadranskega primorja je kljub nekaterim pretiravanjem kot na primer Rižarni, Wirthu, enotam Karstjäger ipd. bila v bistvu čisto normalna vojna etapa, ko je vsak skušal izvrševati predvsem svojo dolžnost, pri čemer so vrhovni ljudje okupacijske uprave skušali delovati umirjeno, bojkotirali so pretirane zahteve Berlina, storili nešteto majhnih uslug raznim ljudem, pokazali pravzaprav precejšnjo človečnost. To ne velja le za

Rainerja, pač pa tudi za njegove podrejene, celo za Globocnika. Ob vsem tem so seveda skušali vzdrževati red in mir in pri tem so bili prisiljeni boriti se proti partizanom, ki so neprestano izživali. Ta protipartizanski boj pa je vseboval še veliko pozitivno komponento, namreč obrambo zahodne civilizacije pred slovanskim imperializmom in boljše vizmom. Oba elementa sta kristalno jasna v zadnjih Rainerjevih proklamacijah, ko se že zavzema za nemško in nedeljivo Koroško pred navalom obeh omenjenih monstrov. Rainer si ne more kaj, da ne bi tudi, ko je že v zavezniškem zaporu, ob novici o jugoslovanskih aspiracijah do Koroške ponudil svojih uslug in bogatih izkušenj v pomoč! Videti je, da Carnier na kraju stoji povsem na Rainerjevih stališčih. To se vidi neposredno ali pa vsaj posredno iz celotnega teksta in še predvsem v izbiri virov in literature, kjer naj gornje omembe dopolnimo še z navedbo drugih važnejših Carnierovih virov: gre poleg Suchomela še za pisna in ustna pričevanja Ernsta Lercha — glavnega Globocnikovega pomočnika, nadalje Franza Hradetzkega, Heriberta Huberja, frau Ade Rainer itd. Od časopisov je značilna uporaba Kurierja in Kärntner Nachrichten, od literature pa poleg drugih navaja koroškega avtorja Wilhelma Neumanna, sebe ter še nekaj drugih v glavnem neznanih in zelo verjetno enakomislečih italijanskih in nemško-avstrijskih avtorjev. O velikanski večini arhivskih virov, objavljenih in neobjavljenih, ki so jih uporabljali zgoraj omenjeni italijanski zgodovinarji in publicisti, pri Carnieru ni niti sledu!

Kaj torej še reči o tem obsežnem tekstu, kjer je kar 200 strani izrecno posvečenih Jadranskemu primorju in jadranski fronti in še nekaj deset strani Rainerju osebno, koncu vojne, aretaciji in procesu, tako proti Rainerju kot drugim nacistom, vsaj tistim, ki jih je dosegla roka pravice. Glavno sodbo smo pravzaprav že izrekli, sedaj bi kazalo

samo kot ilustracijo navesti še nekaj vidikov ter konkretnih vprašljivih trditev. Za začetek se ustavimo že kar ob podnaslovu, kjer kot geografski okvir celotnega dogajanja stoji »il Veneto orientale«. Vzhodni del pokrajine Veneto je morda res do neke mere samostojen pojem, toda z vsebino knjige res ne vidimo povezave, saj se vse dogaja na ozemlju, ki ga sicer lahko različno poimenujemo, a nikakor ne tako kot avtor. Zanimivo je, da tudi med tekstom le še nekajkrat omenja ta termin. Za partizane večkrat uporablja izraz »bande« in pristavlja, češ da dela tako zaradi avtentičnega navajanja nacističnega izrazoslovja, toda mi bi rekli, da so posredi drugi vzroki. O partizanih se sicer malo govori v knjigi, če pa se, se praviloma v slabi luči, na primer partizani so bili krivi nemških represalij v Ovaru in Avasinisu, umorili so šest zavezniških častnikov, omemba pokola v Porzusu je bila neizbežna, prav tako pogajanja med osoppovci oziroma CLN in SS itd. Na veliko se je Carnier razpisal o vseh zanimivih pojavih od Furlanije do Bosne in od Istre do Štajerske v tem času. Govori o nameravani obnovitvi vojvodine Kranjske, o projektu tamponske države Furlanije, o projektu Velike Avstrije, o veliki in slavni zgodovini Hrvatov ter o NDH, o junaški balkanski Črni roki, o četnikih, ki so prišli na Primorsko, se pogajali z zahodnimi zavezniki, Rainer in Globocnik pa sta to tolerirala; nadalje o domobrancih in Rupniku, pri čemer pa se izkaže, da avtor sploh ne ve za Rupnikov proces po vojni, toda po njegovem naj bi se tudi Rupnik obrnil na zaveznike po pomoč ob koncu vojne. Obsežno je tu govora o prihodu kozoških in kavkazijskih enot poleti 1944 in njihovem bivanju in delovanju v Karniji. Avtor je v tej stvari očitno strokovnjak, saj je že leta 1965 objavil knjigo L'armata cosacca in Italia. Prava cvetka je omemba Titovega predloga Glaise Horstenauu na pritisk Stalina o skupni akciji proti morebitni angleški invaziji

na Balkanu. Dosti časa je avtor nadalje posvetil odhodu nacističnih veljakov iz Trsta, pri čemer naj bi Rainer storil vse, da se prepreči miniranje tržaškega pristanišča, kar se je slednjič s pogumno akcijo štirih Rainerjevih uradnikov, škofa Santina in ene Tržačanke tudi posrečilo! Preostali nemški vojaki naj bi v Trstu ostali predvsem zato, da bi branili mesto pred prodorom jugoslovanskih komunističnih čet. V mestu je stekla akcija CLN, ki ga pa je OF prevarila. Vstaja tržaškega ljudstva in vloga 9. korpusa sploh nista omenjena! Enako obširno je opisana poslednja Rainerjeva in Globocnikova epizoda na Koroškem, skrivanje v planinah in aretacija po Britancih, pri čemer avtor ne pozabi pristaviti, da je bil izdajalec jugoslovanskega rodu! Sledi navidezno razčiščevanje problema, ali je Globocnik res storil samomor in ali je res pokopan tam, kjer je bilo rečeno. Tu stopi na plano tudi frau Globocnik, avstrijski uradni organi itd., a se le konča s prepričanjem, da je zločinec res mrtev. Po opisu tržaških oziroma kraških fojb, odvedenih Korošcev, Vetrinja in Pliberka, se pravi usode domobrancev in ustašev, se stvar skoraj enako ponovi v primeru Rainer, vendar s to razliko, da moramo spremljati obširno korespondenco med bivšim visokim komisarjem v zaporu in frau Ado v Celovcu. Proces proti Rainerju je avtor začuda kar na hitro odpravil, pri čemer mu je zadoščala Rainerjeva trditev, da se ne čuti krivega. Nato pa smo spet priča mistifikaciji o tem, ali so ga res usmrtili ali pa živi kot strokovnjak v Boru!

Pri vsem tem je zanimivo to, da bi z naštevanjem takih »zanimivosti« lahko kar nadaljevali, saj jih v knjigi kar mr-goli, a naj bo dovolj.

Avtorju pa je pri vsem tem vendarle treba priznati, da je v izoblikovanju knjige, kot si jo je zamislil, se pravi, za dokazovanje omenjene teze, vložil precej truda in so za nepoučenega bralca rezultati navsezadnje precej prepričljivi.

Posebej tu seveda imponira obsežno gradivo, ki ga je Carnier zbral z dopisovanjem ali pa intervjuvanjem z nekdanjimi nacističnimi akterji ali pa z njihovimi družinskimi člani in tudi nekaj uradnih dokumentov avstrijske oziroma zahodnonemške države je vmes. Nas tu posebej presune način, kako avtor govori z in o največjih zločincih pretekle vojne na našem in italijanskem ozemlju. Ima jih za povsem normalne ljudi in videti je, kot da do nekaterih goji čustva prijateljstva in občudovanja. Tako seveda ni čudno, da je avtor napisal tako knjigo, kot smo jo deloma skušali predstaviti. Seveda se tu ne moremo spraševati, kako da je Carnier takšen kot je. Za nas je pravzaprav pomembno le vprašanje, izraz katere splošnejše miselnosti oziroma politike je tak Carnier in s tem njegova knjiga. Gre morda za neofašizem, za nekakšen filogermanizem, morda za obujanje tradicij stare Avstrije? Ali imamo mogoče opravka z mittelevropskim duhom v njegovi konservativni različici, ali morda z obrambo germanškega in romanskega zahoda pred preteklimi in sedanjimi agresivnostmi slovanskega vzhoda ali pa mogoče predvsem s kulturno-ideološkim identificiranjem z raso gospodarjev, ki jo je treba oprati neprijetnih asociacij? Morebiti pa gre v bistvu le za zapozneli odgovor na proces v zvezi z Rižarno pred sedmimi leti? Odgovarjati na vse to vsekakor nima smisla, saj je iz vsega zgoraj povedanega jasno razvidno, da so to le retorična vprašanja.

Obračun s preteklostjo

Mihailo Lalić:

Do koder gora zazeleni*

Milivoje Marković

S svojim najnovejšim romanom *Do koder gora zazeleni* se je Mihailo Lalić uspel približati tistemu cilju, ki ga je označil že v romanu *Vojna sreča* in ga razširil v *Junakih*. V obeh predhodnih romanih je analiziral zgodovinska, socialna, družbena, politična in moralna vrenja od začetka stoletja v Črni gori pa tudi širše, vse do začetka druge svetovne vojne, kot tudi nekatere tokove v sami vojni.

Po seriji briljantnih romanov s tematiko vojne in revolucije, kot so *Svatba*, *Pomlad nad breznom*, *Prelom* in *Hajka*, se mi zdi normalno in neobhodno, da se je Lalić usmeril v preteklost in da je minule zgodovinske svetove in njihova dramatična dogajanja pričel primerjati s tistimi iz vojne, jih prikazovati vzporedno in to na način, da jim je zmanjšal distanco in jih posodobil. Za to obstaja vsekakor več vzrokov: predvsem, ko je v knjigah do Vojne sreče prikazoval dramatično vojno dogajanje, je Lalić ugo-

toval, da mnogi dogodki v ljudeh in v samem zgodovinskem bistvu niso samo proizvod te vojne, temveč so posledica skaljenih odnosov med ljudmi iz daljne preteklosti, s tem da je bila vojna kot zadnja stopnica v gradaciji spora in nestrpnosti, v katerih se je razbohotilo sovraštvo in so privrele na dan zlobne strasti.

Vojna kot hajka na ljudi in kot izvir najrazličnejših oblik strahu in divjanja, je v ljudeh vzbudila nemir, zaostriale so se delitve in tako so se pričele hajke na pretekle grehe in krivice. To so bili vzroki za besnila in obračunavanja, ki so se namnožila povsod pri nas. V nekem trenutku je Lalić dojel, da se ti nemiri skrivajo v zgodovinski bitnosti naroda, v njegovi socialni, politični, psihološki in moralni strukturi, kajti če ne bi bilo starih dolgov in obračunavanj, če se to ne bi merilo s krvjo in z glavami, potem bi bila prejšnja vojna mnogo lažja, obstajalo bi eno samo bojišče proti enemu sovražniku.

Iz pomnenja: Soočen s temi dejstvi, je Lalić dojel, da se takšne eksplozije nemirov in nestrpnosti ne dá adekvatno izraziti v silovitih emotivnih valovanjih, kakršni so zapluskovali njegove romane s čisto vojno tematiko, temveč je pri tem potrebno tudi natančno razložiti preteklost. Spoznal je, da ni dovolj, če razgalja posamezne nemire dobrih ali zlobnih duš, temveč da mora prodreti v bistvo zgodovine, v muzeje in arhive, v pomnenja, v naplavine preteklosti.

In tako je tudi storil: odkril je preteklost z vsemi njenimi nasprotji. Ko je iskal odgovore na vprašanja, zakaj so nekateri tokovi v drugi svetovni vojni bili pri nas tako težki in surovi, je za to našel obliko, kako bo to izpovedal na najboljši umetniški način — to obliko pa predstavljajo najdeni zapiski in dnevniki Peje Grujovića. Vse, kar je Lalić našel, je zaupal temu junaku, raziskovalcu, potepuhu, nesrečnemu človeku, senzibilnemu sanjaču in vizionarju, bo-

* Mihailo Lalić: *Do koder gora zazeleni*, Nolit, Beograd 1982, 348 strani.

jevniku, trpinu, priči, udeležencu vseh nesreč, skozi katere so šli naši narodi in pri tem ustvarjali in razgrajevali lastno življenje.

Pejo Grujović je strast in vest zgodovine, medtem ko raziskuje preteklost, je zazrt v prihodnost, označuje strasti in značaje, razgalja bit zgodovine, identificira zgodovinske situacije, ugotavlja dejstva, koliko so posamezniki vplivali na usodo ljudstva in koliko so bila posamezna ljudstva svoje in tuje žrtve. V romanih *Vojna sreča* in *Junaki* imajo Grujovičeva raziskovanja v sebi svojevrstna romantična obeležja, ki so bolj vizija preteklosti kot preteklost sama. Sedaj pa, v romanu *Do koder gora zazeleni* je to razmerje do preteklosti zasnovano na ostri kritični predpostavki. Preteklost je manj oddaljena, ujeta je v vojne spopade prve in druge svetovne vojne in v politična nasprotja, v diplomatske igre in zakulisno dogajanje.

Čas živih: Preteklost ni več v megli carigrajskih minaretov in v sentimentalnih spominih, temveč je v jeklenih rokah realnosti. V romanu *Do koder gora zazeleni* preteklost ni samo stvarnost nekega za vedno minulega sveta, to je sedaj čas živih in konkretnih ljudi.

Zaradi tega je ta preteklost impresivnejša, sugestivnejša, bolj vsebinska, z mnogimi večstranskimi tokovi. Ni več imaginarna, ni slutnja, je čas, ki teče, čas v spopadu s sedanostjo, čas, ki polaga račune, ki se brani, vendar tudi priznava poraze. In to je vsekakor pomembno za roman *Do koder gora zazeleni*. Ni pomembna umetniška zgodba — resnična ali izmišljena, lahko je eno in drugo. Pomembno je, kaj ta pripoved pomeni, kako zveni kot misel in kot čustvo. V bistvu romana je vprašanje človekove svobode in naroda, igre, ki se prepletajo ob tem pojmu, zgodovinske, moralne in politične manipulacije okrog uporabe pojma svobode.

S teh postavk Grujović izpričuje, vzporeja, raziskuje in kritizira dogajanja

iz obeh vojn in naše pristnosti v njiju. Ne glede na to, koliko je ta priča in letopisec objektivna ali ne, koliko osebno dojema in razlaga svojo prisotnost v vojnah, on v vsakem doživetju odkriva neko težko bolečino, ki jo je preстал, ob njej pa je ostal strah, da se ne bi ponovila.

Pri razgaljanju teh bolečin, v beleženju vseh vrst spopadov iz druge svetovne vojne se Grujovičeva misel in občutja usodno povezujejo na tiste psihološke tokove, ki so prežemali Laličeve romane z vojno tematiko. Pejovi spomini na prva leta druge svetovne vojne širše in globlje utemeljujejo takšne kompleksne osebnosti iz Lalovičevih romanov, kot so Tadija Čemerkić, Lado Tajović, Niko Doselić in mnogi drugi.

Pot k svobodi: Pejovi spomini, doživetja, kritične pripombe, ironična in satirična opažanja tako iz prve kot tudi druge vojne se prelivajo v vse Laličeve romane. Brez takšnega Peja, tragičnega in kontraverznega, norega in naivnega, pronicljivega in zanesenjaškega, dobrodušnega in otožnega, radovednega in zviatega, bi Laličeva zgodovina ostala nepopolna.

Vendar, kontinuiteta je vzpostavljena in sedaj se čas in vsa doživanja v njem reflektirajo s polno močjo. Sedaj, zdi se mi, nič ne ostane nejasno in še najmanj bojazen pred tistim, kar smo bili in kar nas je uničevalo kot narode. Grujović se je v prvi in drugi vojni prikopal do spoznanja, da smo se sami v sebi trgali, to pa je že oblika prevladovanja, je pot k resnični svobodi.

Dolgo časa se je Grujović sam v sebi počutil nesvobodno, v sebi ni imel, kot pravi sam, niti moči niti hrabrosti, da bi pod svojo kožo in v svojo dušo sprejel rane, bolečine in grobišča svojega naroda. Toda ko je spoznal, kaj nas je uničevalo, je žolčno in grenkobno dejal, da sami proizvajamo svojo dramo, da se sami delimo in ugonablamo: pomagali smo zgodovini, trdi Pejo Grujović, da nas raztrga in razdvoji, pomagali smo dru-

gim, da postanemo torišče razdorov in nesreč.

V tem romanu je Lalić kritično opozoril še na nekatere bistvene družbene in psihološke karakteristike. Kritiziral je tisto oblast, ki ne sliši želje naroda in ne čuti njegove moči, zameril je tistim voditeljem, ki so ubirali le utrjene steze, ki niso bili raziskovalci, ki niso znali tvegati v korist naroda, kajti, kot pravi Grujović, »vojne niso samo zaradi tega, da se jih dobi, temveč, da se jih tudi izgublja in tudi pade — nekdo bo izgubil življenje, nekdo obraz, najslabše pa bo za tiste, ki bodo izgubili oboje.«

S svojim junakom Lalić nasprotuje vsem tistim, ki so vplivali na razdelitve narodov in tako ustvarjali pogoje, da ljudje in narodi izgubijo svojo pravico do prihodnosti.

Pravica do prihodnosti: Lalić pa je pisatelj, ki v vsem išče prihodnost in zato vedno vztraja, da človek napravi vse, kolikor pač zmore, da bi zaščitil svoje pravice do prihodnosti. V tem smislu insistiranje za vsako ceno po nacionalnem, pa se po Lalićevem mišljenju spreminja v nacionalizem, to pa pomeni tudi vsiljevanje izgubljanja pravic do prihodnosti.

Lalić se je z romanom *Do koder gora zazeleni* najbolj in miselno najprecizneje približal svojemu cilju v analizi naše zgodovine in mentalitete, naših dram in usod. Po tem romanu je povsem gotovo, da je Lalić eden naših redkih pisateljev, ki je na pravilen način miniral lažno mitologijo in umetniško osvetlil vzroke naših nacionalnih dram iz prve in druge svetovne vojne.

S tem Lalić razgalja lažne motive in ustvarja atmosfero upanja in pravic do skupne prihodnosti. To je, v to sem prepričan, sporočilo tega romana in njegova temeljna in umetniška vrednost. Toda, napačno bi bilo, če bi vrednost romana zreducirali samo na njegove idejno-zgodovinske relacije. To je predvsem izred-

no močno umetniško delo, to ni nikakršen politični traktat.

V osnovi romana je čutiti silovito umetniško inspiracijo, poln je navdihov, od notranjih krčev, vzpona domišljije in sanj pa vse do prehodov domišljije v sfere neznanega, poln je tudi lirizma, močnih opazovanj, umetniških in psiholoških prelomov in to iz življenja z globokimi koreninami v prvi in drugi svetovni vojni. To je knjiga znanja in izkušenj, modrosti in čustev, pripovedovana z bogatim in sočnim jezikom. Ta knjiga je delo za sebe, toda svojo oporo ima tudi v prejšnjih Lalićevih romanih in se kot takšna na nekaterih mestih povezuje s prvim Lalićevim romanom, s *Svatbo*, vezana je na naše preteklo življenje, toda še bolj in z večjo gotovostjo je vezana na našo prihodnost.

(prevedel Miha Matè)

Epigrami

*Rekli so mi, da imaš drugega rada,
zato sem se zaprl v svojo sobo
in napisal sem ta članek zoper vlado
in zaradi tega danes sedim.*

*

*Raznašal sem revolucionarne plakate,
na ulici sem kričal NAI ŽIVI SVOBODA!
in požvižgal sem se na oboroženo gardo.
Sodeloval sem v aprilski vstaji.
Kadar pa postopam okrog tvojega doma, bledim,
en sam tvoj pogled je dovolj, da vztrepetam!*

*

*Claudia, od teh zabav, od teh filmskih predstav
in od teh poti in konjev
ne bo ničesar ostalo za prihodnost
ničesar, in
če bo sploh kaj ostalo,
potem bodo to pesmi Ernesta Cardenala
za Claudio,
in njeno ime, omenjeno v teh pesmih,
skupaj z imeni mojih tekmecev, bom, če
se mi bo ljubilo, iztrgal pozabi
ter jih vnesel v svoje verze,
da bi jih osmešil.*

*

*In to bo moje maščevanje:
nekoč boš imela v rokah pesmi slavnega pesnika,
prebiral boš te vrstice,
napisane zate,
pa jih ne boš prepoznala.*

Ernesto Cardenal